Edgar Morin
și-a gândit viața și
și-a trăit gândirea,
mereu prezent în
primele loji
ale istoriei.
L'OBS

LECȚII DINTR'UN *secol de viață*

EDGAR MORIN

LECȚII DINTR-UN *secol de viață*

EDGAR MORIN

Lecții dintr-un secol de viață

EDGAR MORIN (n. 1921), sociolog și filozof francez de origine iudeo-hispanică, este recunoscut la nivel internațional ca fondator al transdisciplinarității, precum și pentru contribuția reprezentată de conceptul de „gândire complexă", dezvoltat în ciclul de lucrări *La méthode*. De-a lungul unei cariere academice de aproape opt decenii, abordarea sa științifică s-a situat întotdeauna la confluența disciplinelor, articulând sociologia cu biologia, studiile media, antropologia vizuală, științele politice, ecologia și educația. Este director de cercetări emerit al Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), autor a peste șaizeci de lucrări și a primit de treizeci și opt de ori titlul de *Doctor Honoris Causa*.

Pe 8 iulie 2021 și-a serbat centenarul. În prezent trăiește retras în sudul Franței, la Montpellier, alături de soția sa, Sabah Abouessalam. De același autor, la Curtea Veche Publishing a mai apărut volumul *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului* (în colaborare cu Sabah Abouessalam).

ANCA-MARIA PĂNOIU a făcut studii de comunicare, antropologie și imagine. A fost bursieră „Paul Celan" la Institut für die Wissenschaften vom Menschen din Viena și bursieră Centre National du Livre, în Franța. Traduce din engleză și franceză, printre autorii pe care i-a invitat în limba română numărându-se Denis Thériault, Fabrice Midal și Lisa Halliday.

EDGAR MORIN

LECȚII DINTR-UN *secol de viață*

Traducere din franceză de
ANCA-MARIA PĂNOIU

CURTEA VECHE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MORIN, EDGAR

Lecții dintr-un secol de viață / Edgar Morin ;

trad. din franceză de Anca-Maria Pănoiu.

- București : Curtea Veche Publishing, 2022

ISBN 978-606-44-1323-9

I. Pănoiu, Anca-Maria (trad.)

159.9

ISBN epub: 978-606-44-1344-4

Carte publicată și în ediție digitală

Redactor: Ludovic-Ștefan Skultéty

Corector: Elena Tătaru

Tehnoredactor: Alexis Dimcev

Copertă: Dora Marian

Coordonarea ediției: Anca-Maria Pănoiu

CURTEA VECHE PUBLISHING

str. Aurel Vlaicu nr. 35, București, 020091

redacție: 0744 55 47 63

distribuție: 021 260 22 87, 021 222 25 36, 0744 36 97 21

fax: 021 223 16 88

redactie@curteaveche.ro

comenzi@curteaveche.ro

curteaveche.ro

EDGAR MORIN

Leçons d'un siècle de vie

© Éditions Denoël, 2021

Tous droits réservés.

© Curtea Veche Publishing, 2022

pentru prezenta versiune în limba română

Cuprins

Preambul

1. Identitatea singulară și multiplă

2. Neprevăzutul și incertitudinea

3. Știința de a trăi

4. Complexitatea umană

5. Experiențele mele politice: în iureșul secolului

6. Experiențele mele politice: noile pericole

7. Greșeala de a subestima greșeala

Crez
Mementouri

Mulțumiri

Preambul

Aș vrea să se înțeleagă foarte clar că nu dau lecții nimănui. Ce încerc este să extrag învățămintele dintr-o experiență de viață seculară și secularistă, iar ce îmi doresc este ca ele să le fie de folos cititorilor mei, nu doar pentru a-și pune întrebări cu privire la propria viață, ci și pentru a-și găsi propria Cale.

1
Identitatea singulară și multiplă

Cine sunt? Răspund: o ființă umană. Acesta e substativul meu. Dar pe lângă el mai am și multe adjective, a căror importanță variază în funcție de circumstanțe; sunt francez cu origini evreiești sefarde, parțial italian și spaniol, profund mediteraneean, european din punct de vedere cultural, cetățean al lumii, copil al Pământului-Patrie. Se poate să fii toate acestea deodată? Nu, depinde de circumstanțe și de momentele în care una sau alta dintre aceste identități predomină.

Cum se face că avem mai multe identități? Răspuns: de fapt, e o situație comună. Fiecare dintre noi are identitatea familiei sale, pe aceea a satului sau a orașului său, identitatea provinciei sau a etniei, a țării, în fine, identitatea cea mai vastă, aceea a continentului său. Fiecare dintre noi are o identitate complexă, adică în același timp singulară și multiplă.

Identitatea mea singulară și multiplă

Conștiința propriei identități singulare și multiple mi s-a trezit treptat. Părinților mei, imigranți fiind, le lipsea o identitate națională. Aveau o identitate etnico-religioasă sefardă și o identitate a cetății, Salonic, oază pașnică în Imperiul Otoman din 1492, unde majoritatea populației era alcătuită din evrei. Spre deosebire de greci, sârbi și albanezi, care fuseseră cuceriți și colonizați de către turci, evreii fuseseră primiți acolo și nu aveau de îndurat nici pretențiile nejustificate ale ienicerilor, nici persecuțiile otomanilor. O parte dintre ei, veniți din Toscana (Livorno) la începutul secolului al XIX-lea, aduseseră ideile laice, capitalismul, apoi socialismul. Așa și Salomon Beressi, bunicul meu matern: era liber-cugetător și le transmisese și copiilor lui o morală fără Dumnezeu. În tinerețe, tata nu avea în cap decât Paris. Burghezia sefardă din Salonic vorbea franceza, pe lângă castiliana veche, numită „ladino" în interior și „iudeo-spaniolă" în exterior.

Fiind născut în Franța, nu am primit drept moștenire o naționalitate străină.

Părinții mei aveau o identitate a cetății, care iradia din spatele noii lor identități franceze. În familie vorbeau dialectul ladino, niciodată cu mine, dar am crescut cu acea spaniolă în urechi. Ajuns mai târziu în Spania, am fost surprins să constat că înțelegeam parțial limba și că o vorbeam cât de cât. Apoi, am fost foarte bucuros când am avut ocazia să îmi perfecționez vorbirea în castiliană, în Spania și în America Latină. Asta a trezit în mine, care mă consideram un descendent direct al celor expulzați în 1492 de Isabela Catolica, o identitate spaniolă – pe care, de altfel, pot să mi-o și revendic în mod legal, ceea ce mi s-a propus pe cale oficială în mai multe rânduri.

Am devenit francez în mod firesc, în copilărie, pentru că părinții îmi vorbeau în franceză, iar la școală intelectul meu și-a însușit istoria Franței. Am simțit această istorie ca fiind a mea, cu emoțiile puternice trezite de evocarea lui Vercingetorix, de Bătălia de la Bouvines, de Ioana d'Arc, de asasinarea lui Henric al IV-lea, de Revoluție, de Bătălia de la Valmy, de prima campanie din Italia, de Bătălia de la Austerlitz, de Napoleon glorios, apoi Napoleon în declin pe insula Sfânta Elena, de 1848, 1870, Comuna din Paris, războiul din 1914–1918. Nu eram în niciun fel conștient de zonele de umbră ale acestei istorii, eram impregnat de victoriile și înfrângerile ei, de glorii și doliuri. Și frământam în sinea mea suferințele îndurate, mai ales pe cele din timpul Războiului de O Sută de Ani, când Franța fusese cât pe ce să dispară. De aceea, înrădăcinat în această istorie, mă simțeam francez în mod visceral.

În același timp, descopeream că sunt evreu. Părinții mei, deși laicizați, mă duceau la cina de Paște celebrată acasă la bunica mea în iudeo-spaniolă, în prezența rabinului Perahia. Fusesem circumcis – firește, fără să fi fost conștient de asta –, însă tata nu mă pusese să îmi pregătesc ceremonia de Bar Mițvá la sinagogă, prilej cu care se învață puțină ebraică și câte-va rugăciuni. La insistențele unui cumnat evlavios, a acceptat un compromis; i-a cerut rabinului de la sinagoga din strada Buffault să îndeplinească ritualul fără pregătire, argumentând că sunt un biet orfan. Așa că a trebuit să repet după rabin cuvintele evreiești și să fac o mică declarație în franceză, în care spuneam că voi fi mereu respectuos față de familia mea.

La liceu, în clasa mea erau catolici, câțiva protestanți, cinci evrei, precum și fii de liber-cugetători, așa că mai ales acolo mă întrebau camarazii care îmi este religia. Așadar, eram evreu, însă această identitate nu avea conținut cultural. Era resimțită mai degrabă drept ceva straniu de către unii și rău de către alții, aceia care moșteniseră antisemitismul de la părinții lor.

Chiar dacă în tinerețe nu am avut de suportat decât foarte puține ofense

personale, mai târziu am avut de îndurat antisemitismul extrem de violent al presei de dreapta, apoi pe cel de la Vichy, însă fără ca asta să îmi pună sub semnul întrebării profunda identitate franceză, strâns legată de tradiția umanistă mergând de la Michel de Montaigne la Victor Hugo.

Umanist înainte de toate

De fapt, conștiința evreiască mi se dilua, pornit cum eram în căutarea unei conștiințe politice umaniste care să identifice o cale în criza democrației, antifascismului și antistalinismului. Aveam șaptesprezece ani în noiembrie 1938, când naziștii i-au privat pe evreii germani de drepturile civile și au organizat Noaptea de Cristal. Dar în mijlocul acestor evenimente am rămas pacifist, dornic să păstrez un punct de vedere universal mai degrabă decât să-mi doresc, pe motiv că sunt evreu, războiul împotriva Germaniei.

Atât sub Ocupație, cât și în mișcarea de Rezistență și după război, identitatea evreiască mi se trezea, pentru ca apoi să dispară din nou. În Rezistență îmi luasem pseudonimul de Morin, iar după război am fost tentat să îmi schimb identitatea și în mod legal, așa cum au făcut-o unii, dar mi-am păstrat numele de Nahoum pe cartea de identitate, cerând să-mi fie adăugată mențiunea „zis Morin". În fine, cum în perioada aceea trăiam tragedia proceselor comuniste, urmăream de la depărtare războiul pentru independență din Israel, bucuros că luptătorii și kibbutzurile dezmint, prin atitudinea lor, mitul evreului negustor și laș.

Un sejur în Israel din 1965 – deci înaintea Războiului de Șase Zile – mi-a dezvăluit ura dintre evrei și arabi. Mi-am abandonat căutarea propriilor rădăcini în această națiune. Apoi, dominația Israelului asupra poporului arab din Palestina m-a implicat din nou în calitatea mea de evreu, însă din postura unuia dintre ultimii intelectuali evrei purtători ai unui mesaj universalist și anticolonialist, așadar ostili colonizării Palestinei arabe. Articolele pe care le-am scris în perioada aceea pentru *Le Monde*, texte în care nu contestam deloc existența Israelului, mi-au atras reacții de parcă aș fi fost trădător, ba chiar antisemit.

Am scris o carte în semn de omagiu adus tatălui meu și antecesorilor lui, *Vidal et les siens* [1], ceea ce face ca orice acu-zație de ură, inclusiv ură de sine, să se vădească ridicolă.

Nu am contestat niciodată dreptul la existență al statului israelian, având întotdeauna o conștiință a pericolelor istorice pe care le-a îndurat națiunea israeliană și care ar putea-o pândi și pe viitor.

Pe de altă parte, am criticat acțiunea represivă îndreptată de armata sau de

poliția israeliană asupra palestinienilor și am recunoscut dreptul acestora din urmă la un stat național, în conformitate cu rezoluțiile ONU și cu expiratele Acorduri de la Oslo. Adevărata mea dorință era aceea a lui Martin Buber, să existe o națiune comună a evreilor și arabilor.

Știu din experiența istorică trăită că un popor care colonizează alt popor tinde să îl disprețuiască pe acesta din urmă. Dar găsim adesea printre colonizatori o minoritate compătimitoare și gata să ajute, ceea ce e valabil și aici.

Consider că îmi onorez în mai mare măsură identitatea evreiască prin opera mea universalistă decât aceia care insultă sau calomniază în numele unei identități închise și exclusiviste.

Deși îmi recunosc ascendența evreiască și afirm că fac parte din poporul blestemat, nu din poporul ales, mă definesc ca post-marran, adică urmaș al lui Montaigne (de origine evreiască) [2] și al lui Spinoza, cel anatemizat de sinagogă.

Spaniol, italian, european

Identitatea spaniolă îmi vine din castiliana veche vorbită în familia mea, din dragostea pentru teatrul și literatura Secolului de Aur [3], pentru García Lorca și Antonio Machado și mai ales din sejururile petrecute în Spania, în mod special în Andaluzia, unde găseam mereu hrană spirituală matricială. Cu toate acestea, identitatea mea italiană a devenit foarte vie, nu doar pentru că în Toscana m-am simțit ca într-o *matrie* regăsită, impregnându-mă cu Italia, ci și pentru că familiile mele materne, Beressi și Mosseri, sunt de spiță italiană. Până și neamul Nahoum a fost înrădăcinat o vreme în Toscana, unde a participat la Risorgimento [4]. Mai mult, familia Nahoum a obținut naționalitatea italiană la Salonic, de îndată ce Italia a devenit stat unitar și independent.

Tot așa cum prim-ministrul Felipe González a dorit să îmi restituie identitatea spaniolă, și orașul Livorno mi-a oferit titlul de cetățean de onoare.

European am devenit, din punct de vedere politic, în anul 1973, când am descoperit că acea Europă dominatoare în lume și putere colonială inumană devenise o biată vechitură care își pierduse coloniile și nu mai putea supraviețui în lipsa perfuziilor cu petrol din Orientul Mijlociu. Dar speranțele mele europene s-au degradat odată cu subordonarea instituțiilor europene de către forțele tehno-birocratice, apoi de către cele financiare. În cele din urmă, divergențele dintre fostele democrații populare și națiunile fondatoare, presiunea distrugătoare a autorităților Uniunii Europene asupra guvernării lui Tsipras în Grecia și atitudinea generală față de migranții din Afganistan și Siria au sfârșit prin a mă

dezamăgi.

Sper ca ceea ce a rămas să nu se dezintegreze, dar credința în Europa mi-am pierdut-o.

Cultura umanistă pe care mi-am însușit-o încă din adolescență m-a determinat să fiu preocupat de soarta umanității. Când Philippe Dechartre, unul dintre liderii Rezistenței, mișcare la care aderasem, m-a întrebat ce anume m-a motivat să intru în lupta clandestină, i-am răspuns că am făcut-o nu numai pentru a elibera Franța, ci și ca să particip la lupta pentru emancipare a întregii umanități – ceea ce pe atunci confundam cu comunismul.

Această confuzie odată risipită, am aderat, prin 1952 sau 1953, la organizația Citoyens du Monde, de la care am și păstrat carnetul de membru. Apoi am devenit conștient de faptul că eram contemporani cu dezvoltările erei planetare începute în 1492, ca să împrumut termenul de la Heidegger. Mi-am dedicat contribuțiile din revista *Arguments* problemelor referitoare la ceea ce se numea pe atunci lumea a treia. În 1993 am scris și am publicat *Terre-Patrie* [5], apoi am devenit adeptul unei mondializări alternative, luând totodată la cunoștință că mondializarea tehno-economică crease o comunitate de destin împărtășită de toți oamenii. Așadar, pe calea indirectă reprezentată de Pământul-Patrie și de comunitatea de destin, am revenit la identitatea mea primă și substantivală, aceea de ființă umană.

Suprapunerea identităților

La Paris, în perioada Rezistenței, pe carnetul de identitate eram Gaston Poncet – pentru portăreasă și pentru controalele polițienești –, printre camarazii mei din Rezistență eram Morin și când îi scriam tatei sau când mă duceam să îmi văd rudele eram Nahoum.

Odată, s-a petrecut o ciocnire între două dintre identitățile mele.

Într-o zi, am urmat o frumoasă prostituată într-un hotel din Pigalle frecventat de ofițeri germani. Când mi-a apucat sexul, mi-am amintit cu groază că sunt circumcis. Prostituata a depus cele mai admirabile eforturi pentru a întări un membru complet eșuat. Descurajată de insuccesul ei, a plecat într-o cameră vecină, ca să facă sex în grup cu niște militari. Eu m-am îmbrăcat la loc și am părăsit discret hotelul; Nahoum țâșnise dintr-odată, alungându-l pe Morin.

După Eliberare, am redevenit Nahoum în toate împrejurările oficiale, pe carnetul de identitate și în pașaport. Nu ascund acest nume, articolele despre persoana mea îl menționează și unele chiar mă reduc generațional la originile

mele din Salonic. Dar, în cele din urmă, sunt mulțumit să mă definesc din punct de vedere identitar deopotrivă drept fiu al tatălui meu și fiu al operelor mele. Aș fi vrut să îmi păstrez numele oficial de Beressi – partea maternă a familiei mele, de care sunt atât de atașat –, dar ideea mi-a venit prea târziu.

În cele din urmă, îmi trăiesc poli-identitatea nu ca pe o anomalie, ci ca pe o bogăție. Aceste identități își urmează una alteia în manieră diversă, în funcție de condițiile interioare și exterioare ale Eului meu, în acel Edgar care le integrează pe toate.

Identitatea familială

Părinții mei aveau câte șase sau șapte frați ori surori. Toată viața au fost uniți într-o comunitate de întrajutorare. Cuplurile generației mele nu aveau decât unul sau doi copii. Odată cu sfârșitul familiei numeroase, legăturile s-au destins. Copil unic fiind, îmi întâlneam câteodată unchii, mătușile și verii; cu unii dintre ei stabileam anumite legături afective, însă rare.

Moartea mamei, Luna, când aveam zece ani mi-a adâncit singurătatea. Din ea nu a mai rămas decât o mare prezență mitică, dar nici urmă de prezență fizică. Protecția exagerată pe care tata o exercita asupra fiului său unic a fost trăită de mine ca o servitute de care mă eliberam de îndată ce aveam ocazia. Cel mai concret trăiam în afara familiei, la școală, la cinema, în cărți, pe străzi. Acolo mi-am făcut educația și mi-am învățat adevărurile.

Mai târziu, căsătorit și tată a două fiice, nu am încercat să le educ, gândindu-mă că nimic nu e mai valoros decât autoeducația de care avusesem parte eu însumi. Apoi, separarea mea de Violette când ele aveau unsprezece, respectiv doisprezece ani, viața mea amoroasă, obsesiile mele intelectuale și politice mi-au suspendat în mai multe rânduri relațiile cu ele, fără însă a le pune capăt. Nu am fost un fiu bun, nici un tată bun, în schimb am fost un soț iubit și iubitor.

Cu timpul, nu numai că m-am împăcat treptat cu tata, ci l-am și integrat în mine. Iar la decesul său îmi era atât de rușine că nu îl apreciasem așa cum ar fi trebuit și cum ar fi meritat, încât am consacrat o carte persoanei și vieții lui. Și cu toate că moartea lui, survenită în 1984, este din ce în ce mai îndepărtată cronologic, prezența lui în mine se conturează tot mai pregnant. Semănam la chip cu mama, dar acum semăn cu el. Când dau peste unele dintre fotografiile mele recente cu Sabah, am pentru o clipă impresia, ca strălufgerarea unei amintiri, că el apare în ele, și nu eu. Tata trăiește în mine la vârsta de nouăzeci și nouă de ani [6].

Aș fi vrut atât de mult, în acești ultimi ani, să îmi refac viața de familie împreună cu fiicele mele! Sunt precum personajul din *Curierul traficanților* [7] interpretat de Clint Eastwood, care și-a petrecut viața grădinărind și participând la concursuri horticole, neglijând căsnicii și sărbători în familie, și care de aici înainte nu își dorește altceva decât să regăsească o caldă comunitate. Firește, cu fiica mea Véronique au apărut destule neînțelegeri, în timp ce fiica mea Irène mă acceptă așa cum sunt, dar retragerea mea la Montpellier, apoi repetatele izolări pricinuite de pandemia de Covid, spitalizările și convalescența petrecută în Maroc – toate acestea mă împiedică să îmi îndeplinesc dorința. Aventurile, pasiunile amoroase și intelectuale, dimpreună cu neglijența de care am dat dovadă m-au privat de acest lucru superb, anume o familie unită.

Nu am fost în stare să îmi întemeiez familia, întrucât cele trei căsătorii ale mele care au precedat-o pe aceasta din urmă au fost destul de lungi (optsprezece ani, șaisprezece ani și douăzeci și opt de ani) cât să pot fi integrat în familii la început străine, dar prea scurte ca să pot zăbovi în sânul lor. Însă grație fiecăreia dintre partenerele mele am avut șansa de a prețui lumi noi pentru mine: viața la țară, în provincia Périgord, împreună cu Violette, Québecul în timpul așa-numitei sale „Revoluții Tăcute", condiția afro-americană cu Johanne, casta superioară medicală cu Edwige și în cele din urmă, de aici înainte, viața intelectuală franco-marocană cu Sabah.

Chiar dacă am fost un partener iubit și iubitor, evoluțiile divergente ale personalităților noastre au dus într-un sfârșit la cele două despărțiri ale mele, de Violette și de Johanne, păstrând însă legătura cu amândouă până la moartea lor. Și numai moartea m-a despărțit de Edwige, în 2008.

Când mă credeam sortit să trăiesc pentru totdeauna singur, am avut parte de întâlnirea neașteptată cu Sabah, în 2009, prin hazardul cel mai improbabil, la Festivalul de Muzici Sacre ale Lumii de la Fez. Întâlnire providențială, căci la o distanță de patruzeci de ani, am avut un destin comun. Ea își pierduse tatăl mult iubit la vârsta de zece ani, la fel cum și eu, la aceeași vârstă, îmi pierdusem mama adorată. Și ea se formase la fel cum mă construisem și eu, în singurătate și neînțeles de familie. Aceleași lecturi ne marcaseră pentru tot restul vieții, de pildă Dostoievski. Și unul, și celălalt militaserăm clandestin, eu în Rezistență, ea în timpul anilor de vârf ai regimului lui Hassan al II-lea. Iar dezabuzarea pe care o exprimasem în *Autocritique* [8] contribuise la propria ei dezabuzare.

Devenise profesoară universitară, se hrănise din cărțile mele, se simțise încurajată în urma luărilor mele de atitudine față de evenimentele tragice din Orientul Mijlociu.

Ne-a legat cel mai profund dintre atașamentele posibile.

Ei îi datorez nu numai faptul că m-a ajutat să evit simpla supraviețuire și să reîncep să trăiesc cu adevărat, ci și, în mai multe rânduri, viața însăși.

Sabah e prezentă în opera mea, adeseori invizibilă, prin indicații, prin sugestii, prin corecturi, prin critici. Universitară și cercetătoare, și-a sacrificat aportul creator în domeniul sociologiei urbane pentru a se consacra existenței și gândirii mele, devenită astfel comună.

Mă încearcă o mare emoție când simt minunea unei iubiri cotidiene, de la sărutul de dimineață la cel de seară, când mă gândesc că tandrețea ei plină de atenție îmi însoțește pașii către un centenar nesigur. [9]

Unitatea plurală a personalității

Nimeni nu e la fel în momentele de tandrețe, în care înflorește personalitatea iubitoare, și în cele de furie, în care se vădește personalitatea violentă. În cartea mea *Le vif du sujet* [10], scrisă în 1961–1962, fusesem marcat de cazurile de personalitate dublă sau multiplă, în care unul și același individ își schimba chipul, temperamentul, scrisul, trecând în mod inconștient de la un sine la altul. Acest fenomen este vizibil la cei pe care îi numim bipolari sau maniaco-depresivi. Aceeași persoană este optimistă, exaltată, hiperactivă, întreprinzătoare, pentru ca ulterior, în faza contrară, să devină deprimată, pesimistă, apatică, inactivă. Într-o relație de iubire, aceeași persoană poate să treacă de la o adorație exaltată la o ploaie de critici, reproșuri și mustrări. Nu mai este aceeași persoană, chiar dacă și o ipostază, și cealaltă ocupă succesiv același Sine-Eu. E ca și când trecerea de la o stare mintală și emoțională la alta ar cristaliza o personalitate coerentă, cu trăsăturile ei particulare, menite să dispară și să reapară.

Cred că același lucru se întâmplă și cu fiecare dintre noi, chiar dacă într-o mai mică măsură. Asta simt atunci când sunt uneori cotropit de melancolia mamei, alteori luat în stăpânire de veselia jovială a tatei. Mă simt când leneș, când hiperactiv, când somnolent, când treaz. Mă cuprind stări de transă fermecată atunci când sunt încercat de emoțiile estetice; mă simt dominat de o forță în același timp superioară, exterioară și interioară atunci când mă dedic redactării unei cărți. Și după fiecare episod de furie, știu că am fost posedat de propriul demon.

Parcursul meu intelectual, de unul singur

Prima mea carte, *L'an zéro de l'Allemagne* [11], în care mă întorceam la experiențele mele din 1945–1946 din Germania devastată și secătuită, a fost bine primită. Chiar dacă i-a iritat pe câțiva germanofili, la vremea respectivă nimeni nu mai aborda acest moment unic și extraordinar din istoria germană. La fel și *L'Homme et la Mort* [12], cea dintâi carte importantă a mea, prin care mi-am inaugurat metoda cunoașterii transdisciplinare, nu a stârnit nicio critică din partea specialiștilor, pentru că nimeni nu mai tratase până atunci paradoxalele atitudini umane în fața morții din aceste trei perspective interconectate: istorică, sociologică și psihologică. Tot așa au stat lucrurile și cu cartea mea de antropologie a cinematografiei, care nu a lezat niciun expert, apoi cu aceea despre staruri, personaje semi-mitice care nu îi interesaseră niciodată pe sociologi.

Ulterior însă, când m-am lansat în ciclul de lucrări *La méthode* [13], adeseori am fost prost văzut de către anumiți proprietari ai domeniilor cunoașterii, denunțat ca fiind incompetent sau vulgarizator, când eu, de fapt, reinterpretam și readuceam laolaltă cunoștințe dispersate, forjând astfel metoda necesară pentru a trata complexitățile.

Știu că au existat și încă există victime ale neînțelegerii și ale calomniei mai mari decât mine. Dar chiar și când eram profund rănit, chiar și când criticam ceea ce credeam eu a fi erorile lor, iar în cazul unora vanitatea, nu i-am atacat niciodată pe atacatorii mei.

De asemenea, după ruptura mea de partidul comunist, am suportat și obișnuitele insulte de care are parte orice exclus. Am îndurat cele mai mari dintre calomnii pe motivul de a fi criticat politica represivă a Israelului față de poporul palestinian. Figurile publice trezesc nenumărate dușmănii. Dar au parte în egală măsură și de prieteni necunoscuți…

La CNRS [14] (unde eram evaluat favorabil, dar nu în funcție de calitatea lucrărilor mele, ci de cantitatea lor) am preferat mai degrabă să rămân liber și independent decât să vânez un post într-o universitate de provincie, unde m-ar fi obsedat dorința de a fi numit la Paris, visând între timp la pensionarea sau la moartea titularilor. Nu am aspirat la niciun post onorific, cum ar fi în Collège de France, și nu am avut niciodată fantezii în ceea ce privește Academia. Dar am acceptat cu plăcere cele treizeci și opt de titluri *Doctor Honoris Causa* primite în străinătate.

Cine sunt, până la urmă?

Am consumat mai multe pagini ca să mă descriu, cu buna știință a faptului că

din acest autoportret lacunar lipsește ceea ce voi indica în cele ce urmează.

Nu sunt numai o parte minusculă a unei societăți și un moment efemer din timpul care se scurge. Societatea ca Tot, cu limba, cultura și moravurile ei, e în mine. Timpul meu, trăit în secolele al XX-lea și al XXI-lea, e în mine. Din punct de vedere biologic, specia umană e și ea în mine. Descendența mamiferelor, vertebratelor, animalelor, organismelor pluricelulare e în mine.

Viața ca fenomen terestru e în mine. Și cum orice ființă vie este alcătuită din molecule, care la rândul lor sunt îmbinări de atomi, care la rândul lor sunt împreunări de particule, prin ele există în mine și lumea fizică, și istoria Universului.

Pentru mine sunt un Tot, și totuși pentru Tot nu însemn aproape nimic. Sunt o ființă umană printre alte opt miliarde, un individ singular și oarecare, diferit și în același timp asemănător celorlalți. Sunt rodul evenimentelor și întâlnirilor improbabile, aleatorii, ambivalente, surprinzătoare, neașteptate. În același timp sunt Eu, individ concret, dotat cu o mașină hipercomplexă auto-eco-organizatoare – organismul meu –, mașină non-trivială, capabilă să răspundă la neașteptat și să îl creeze. Creierul ne dăruiește fiecăruia rațiunea și sufletul, care îi rămân invizibile cercetătorului în neuroștiințe, dar care se fac simțite în fiecare ființă umană atunci când intră în relație cu celălalt și cu lumea.

Fiecare dintre noi este un microcosmos, purtând în interior unitatea ireductibilă a propriului Sine-Eu, adeseori într-un mod inconștient, multiplele Toturi din care face parte în sânul marelui Tot. Aceste multiple Toturi sunt alcătuite din diversitatea ascendențelor noastre familiale și apartenențelor sociale.

Refuzul unei identități monolitice sau reductive, conștiința unei unități/multiplicități (*unitas multiplex*) a identității sunt condiții necesare pentru o igienă mentală care să îmbunătățească relațiile umane.

2
Neprevăzutul și incertitudinea

În urmă cu o sută de ani, din trei sute de milioane de spermatozoizi, unul a penetrat un ovul și l-a fecundat. Fetusul rezultat a fost supus la practici abortive. Ar fi putut muri înainte să aibă șansa de a se naște, ceea ce nu a fost cazul. M-am născut aproape fără semne vitale, strangulat cu cordonul ombilical, așa că a fost nevoie de un ginecolog încăpățânat și de palmele pe care mi le-a administrat îndelung pentru ca în sfârșit să scot un țipăt și să scap din ghearele morții.

Șansa și neșansa iau naștere una din cealaltă

Așa se face că neșansa care mă sortea la moarte încă dinainte de a mă naște s-a preschimbat într-o șansă la viață. Și totuși, orice șansă la viață face posibile nenumărate neșanse.

Din șansa mea la viață a decurs suprema neșansă, nenorocirea de a-mi pierde mama la vârsta de zece ani.

Dar această cumplită neșansă, deși a întreținut în mine o rană care nu s-a închis niciodată pe deplin, nici măcar la vârsta mea de acum, m-a împins în adolescență, ba încă de la zece ani, să evadez în literatură și cinema, apoi în muzică. Astfel de opere mi-au devenit un fel de drog cotidian – drog hrănitor și salubru care mi-a dezvăluit realitatea lumii în care trăiam, evadând totodată din ea. Așa mi-am construit, de-a lungul adolescenței solitare, cultura și adevărurile.

Nenorocirea aproape că m-a distrus, căci la un an de la moartea mamei am avut o boală despre care medicii nu știau nimic și care îmi dădea o stare febrilă intensă, o boală numită în cele din urmă, în lipsa unei idei mai bune, febră aftoasă (specifică bovinelor), de la care am fost salvat prin aplicarea gheții pe lângă corp.

Depășirea unei nenorociri sau a unei boli grave conferă o rezistență pe care Boris Cyrulnik [15], care a avut el însuși parte de astfel de încercări, o numește reziliență, stare în care neșansa încă poartă în sine semințele șansei. Astfel, moartea mamei a născut în mine, fiu unic rămas orfan, o imensă nevoie de frați și

surori, precum și o imensă nevoie de iubire. Ceea ce m-a determinat, după o perioadă de profundă singurătate, să îmi caut frați și surori de care să mă leg pentru tot restul vieții. Asta a făcut din mine un îndrăgostit care și-a găsit în iubiri focul de care avea nevoie pentru a-și întreține viața și opera. Și din nenorocirea de la început, care nu a încetat să fie o nenorocire, au izvorât marile bucurii ale vieții mele.

O nouă neșansă a survenit atunci când, în timp ce mă pregăteam pentru examenele din primul an universitar la Paris, în iunie 1940, am aflat de la radio că, urmare a înaintării trupelor germane, toate examenele au fost suspendate. M-am refugiat la Toulouse, ceea ce a reprezentat o nouă șansă a vieții mele. Căci acolo mi-am întâlnit cei dintâi frați și cele dintâi surori; acolo mi-am trăit prima dragoste, cu poezia ei intensă, apoi cu prima dezamăgire; acolo m-am atașat de Violette, cea care avea să îmi devină parteneră de viață. Acolo am descoperit lumea scriitorilor, a intelectualilor și a celor din Rezistență, care aveau să îmi schimbe viața. Și chiar dacă asupra viitorului meu plana un destin de exclus, am trăit acolo zile foarte fericite.

La Toulouse mă aflam atunci când, după invadarea Uniunii Sovietice de către Wehrmacht și după Bătălia pentru Moscova [16], am devenit din antistalinist, comunist și din pacifist, membru al Rezistenței.

Pot să spun că mai ales perioada apartenenței la Rezistență, pe care am traversat-o având convingeri comuniste și făcând parte în același timp dintr-o mișcare gaullistă, a fost mai degrabă o șansă de a trăi intens decât de a supraviețui mediocru, o șansă de a fraterniza cu bărbați admirabili, precum Pierre Le Moign', Michel Cailliau, nepot al lui de Gaulle, Philippe Dechartre; și am fost frapat de curajul lui François Mitterrand.

Deși îmi regret în mod absolut orbirea în fața esenței comunismului sovietic, nu pot spune că perioada mea comunistă – care a durat șase ani – a fost o neșansă, căci ulterior ea mi-a oferit ocazia de a înțelege totalitarismul, de vreme ce îl trăisem din interior. Lucrarea *Autocritique*, care a urmat rupturii, mi-a oferit șansa unei cizelări a minții, a unei cuceriri a autonomiei intelectuale, a căutării încăpățânate a unei gândiri politice de aici înainte complexe.

Totuși, am avut parte de o mare neșansă după triumful Eliberării [17]: eseurile mele jurnalistice au rămas fără ecouri. Am avut ideea de a face o expoziție despre crimele hitleriste, scop pentru care ministerul mi-a repartizat însă doi funcționari obtuzi, care m-au dezgustat.

Atunci, șansa m-a salvat luând forma hazardului. Pierre Le Moign', cu care m-am întâlnit din întâmplare pe stradă, m-a informat că Armata I Franceză, care

intra atunci în Germania, căuta membri ai Rezistenței pentru administrarea teritoriilor cucerite, repatrierea deportaților din lagăre și a deportaților la muncă. Eu și Violette am prins ocazia din zbor și, după ce ne-am căsătorit pe fugă, am plecat spre Lindov, sediu al statului-major al lui de Lattre. Acolo am petrecut un an fericit, alături de noi frați și surori, având parte în același timp de experiența unică a Germaniei descompuse.

Ce este hazardul?

Am adus în discuție hazardul. Să fi fost el prezent încă de când ovulul mamei fusese penetrat de un spermatozoid norocos? Când fetusul care eram a rezistat produselor abortive? Când ginecologul s-a încăpățânat să mă aducă la viață, deși, după toate aparențele, eram mort? Să fi fost prezent hazardul și atunci când mama părea să fi adormit în trenul suburban Rueil–Paris, doar ca să fie găsită moartă în Gara Saint-Lazare, prea târziu pentru a mai fi resuscitată? Oare a încetat vreodată să mă însoțească de-a lungul vieții?

Evident, hazardul e totuna cu imprevizibilul. Nicio aruncare de zaruri nu va desființa vreodată hazardul [18], dar o lungă succesiune de aruncări permite resorbția hazardului individual într-o statistică a colectivității. Or, jocul vieții e cu totul diferit, căci este alcătuit din evenimente singulare, nu din lovituri identice repetate. Imprevizibilul e o constantă în țâșnirea neașteptatului, fie el accident sau creație. Pe scurt, nu cred că vom ști vreodată dacă hazardul este într-adevăr hazard.

Hazardul a fost conceput ca întâlnire accidentală a diferitelor determinisme – o vază cu flori care, ascultând de forța gravitației, îi cade în cap, de la etaj, unui trecător aflat în drum spre muncă. Definiția hazardului a fost formulată de către matematicianul Gregory Chaitin: hazard e ceea ce ține de incompresibilitatea algoritmică, adică de imposibilitatea de a determina în avans o succesiune de evenimente. Omega simbolizează limitele cunoașterii matematice, limitele calculabilului, limitele algoritmizării, limitele previzibilității.

Totuși, imprevizibilitatea, sau incompresibilitatea al-goritmică, nu exclude ideea că hazardul ar putea să asculte de determinări ascunse care țin, probabil, de realități inaccesibile înțelegerii noastre. De unde ipoteza că o anumită formă de intuiție subconștientă, cvasi-telepată, ar putea, într-un anumit fel, să prevadă imprevizibilul.

Firește, norocul meu din perioada Rezistenței ar putea fi pus pe seama vigilenței, de exemplu ca atunci când am aflat de arestarea prietenului meu

Joseph și m-am putut retrage la timp, înainte să vină Gestapoul, cu valiza în care se afla tezaurul mișcării noastre, pe care o țineam sub pat, acasă la proprietarii mei. Totuși, de două ori, norocul meu s-a datorat unei cauze necunoscute.

Cea mai uimitoare dintre întâmplări: îmi dădusem întâlnire în cimitirul Vaugirard, loc liniștit unde vedeai dacă ești filat, cu prietenul și asociatul meu Jean, antifascist ger-man care luptase în Războiul Civil Spaniol. Îl aștept pe Jean, el nu mai vine, dar nici măcar o clipă nu îmi trece prin minte că se poate să fi fost arestat. Relaxarea mea de atunci mă uimește astăzi. Totuși, mă hotărăsc să mă duc după el la hotelul la care locuiește, imprudență de care în acel moment nu îmi dau seama. Ajuns acolo, observ că nu are cheia agățată la panou și, fără ca măcar să îi arunc o privire recepționerei de la pupitru, mă hotărăsc să urc cele două etaje până la camera lui. Dar pe palierul primului etaj, cuprins brusc de oboseală, mă opresc, mă gândesc un pic, apoi o iau înapoi în jos pe scări și las pentru Jean un bilet în care îi propun să ne întâlnim pe unul dintre holurile Sorbonei. Or, Gestapoul venise după el în cameră și rămăsese acolo, la pândă; prietena noastră Gaby Bounes, care se dusese să îl vadă în dimineața aceea, fusese arestată acolo (a fost deportată, dar apoi s-a întors).

De unde acea oboseală, la douăzeci și doi de ani, după un singur etaj urcat? Hazard? Avertisment misterios? Venit de unde? Sabah îmi spune că mama veghează asupra mea. În acest caz, moartea ei m-a ferit de moarte și poate de cele mai cumplite atrocități, căci altminteri aș fi fost torturat, la fel ca Jean.

A existat și un alt avertisment inconștient, însă de această dată foarte clar: în timp ce mă aflam în administrația militară a zonei franceze de ocupație de la Baden-Baden, ne hotărâserăm, eu și niște prieteni, ca după terminarea treburilor, noaptea, să plecăm în zona americană ca să ne tratăm cu niște whiskyuri și țigarete fine. După ce ne-am rătăcit printre ruinele a ceea ce fusese cândva Karlsruhe, am luat-o pe autostradă către zona americană. Pasagerii ațipiseră, eu stăteam pe locul din dreapta. Ies brusc din starea de somnolență și strig: „Stop!" Conducătorul auto se oprește cu câțiva metri înainte de o râpă căscată acolo în urma prăbușirii unui pod de autostradă, în care căzuse în aceeași noapte un jeep cu soldați americani.

Părțile bune ale nenorocirii, binefacerile adversității

Așadar, șansa și nesansa își urmează una alteia, legate prin neprevăzut, ca să nu spun prin hazard.

Șansă: Robert Antelme fondează o mică editură împreună cu Marguerite

Duras, La Cité Universelle, și îmi cere o carte despre Germania devastată și dezmembrată, despre care îi vorbesc în timpul șederilor mele la Paris. Este debutul meu ca autor, în 1946, cu *L'an zéro de l'Allemagne*. Altă șansă: cartea, care este în dezacord cu antigermanismul predominant în acele vremuri, beneficiază de turnura ideologică a Uniunii Sovietice, pe care Partidul Comunist Francez se vede nevoit să o adopte în grabă: în loc să fiu exclus, sunt felicitat.

Neșansă: ajung șomer, îmi pierd slujba de la redacția revistei *Patriote résistant*, periodic editat de FNDIRP (Fondation Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes) [19] și controlat de partidul comunist, slujbă din care îmi câștigam existența. Această nenorocire e compensată de marea bucurie de a-mi petrece fiecare zi, timp de mai bine de un an, la Biblioteca Națională, cu scopul de a-mi fișa materialul pentru cartea *L'Homme et la Mort*.

Apoi, când îi împărtășesc lui Georges Friedmann, sociolog și membru al Rezistenței, deznădejdea de a fi rămas șomer, el îmi sugerează să mă înscriu la CNRS și mă încredințează de sprijinul lui în această privință. Mă sfătuiește să îmi validez candidatura prin recomandări ale unor universitari importanți, și așa se face că Maurice Merleau-Ponty, Vladimir Jankélévitch și Pierre George mi-au scris referate favorabile. Îmi datorez libertatea și cariera la CNRS neșansei de a fi rămas șomer și hazardului de a fi luat masa în acea perioadă cu Georges Friedmann. Firește, după ce fusesem lider al Rezistenței omologat ofițer FFI [20], deveneam cercetător de rang doi la CNRS, dar eram fericit și deveneam liber.

Aș putea continua cu alternanța dintre șansă și neșansă, nenorocire și fericire, căci nenorocirea morții soției mele, Edwige, a fost urmată peste un an de întâlnirea foarte improbabilă, petrecută printr-un hazard extrem, cu Sabah, care acum îmi dăruiește viața.

Și chiar neașteptatul este cel care a făcut să fiu sunat, în 1963, de către redactorul-șef al ziarului *Le Monde*, ca să explic următorul fenomen, el însuși neașteptat: un concert-gigant organizat în Place de la Nation de emisiunea *Salut, les copains!*, difuzată de postul Europe 1, care a degenerat într-o violentă chermeză anti-polițistă. Acest eveniment a fost punctul de pornire al unei lungi și privilegiate colaborări cu *Le Monde*.

Încă o sugestie neașteptată venită din partea lui Georges Friedmann m-a determinat să mă implic în ancheta pluridisciplinară despre Plozévet [21], în perioada în care pregăteam o cercetare despre militanți.

Anul 1965, pe care l-am petrecut în microcosmosul singular al acelui sat breton, a fost foarte fecund pentru mine în sensul înțelegerii dezvoltării modernității în Franța, pe mai multe planuri, începând cu anul 1955. Cartea

transdisciplinară care a rezultat are meritul de a fi făcut descoperiri neașteptate, dar, spre marea mea surpriză, a fost condamnată de către universitarii de la Delegația Generală a Cercetării Științifice și Tehnice. Pus în temă de către Raymond Aron, pe care l-am întâlnit din întâmplare pe stradă, mi-am putut desfășura contraofensiva, care mi-a demonstrat nevinovăția în mod oficial, privându-mă însă și de laudele pe care le meritam.

Când Henri Lefebvre mi-a cerut să îi țin locul la Universitatea din Nanterre în martie 1968, nimeni nu se aștepta la ceea ce avea să se întâmple. Am intrat direct în miezul focarului care s-a transformat în incendiu la Paris și în întreaga Franță în mai 1968. Am fost singurul în stare să îi pună un diagnostic la cald.

În sfârșit, la sugestia neașteptată a prietenilor mei Jacques Monod, ulterior laureat al Premiului Nobel pentru Medicină, și John Hunt, am fost invitat să petrec un an la institutul de cercetări biologice fondat de Jonas Salk, cel care a descoperit vaccinul împotriva poliomielitei. Așa am avut șansa unui sejur deosebit în La Jolla, California (1969–1970), care m-a bucurat foarte mult și datorită căruia am ajuns să cunosc operele și gândirea autorilor grație cărora am scris *La méthode*.

La întoarcerea din California, Jacques Monod mi-a oferit și șansa de a fi coorganizator al colocviului internațional „L'unité de l'homme", desfășurat la abația din Royaumont, unde comunicarea mea, intitulată „Le paradigme perdu: la nature humaine", a devenit embrionul cărții eponime pe care am scris-o ulterior [22].

Viața înseamnă să navighezipe un ocean de incertitudine

Invitat la New York ca să țin un curs de un trimestru despre complexitate în roman, mi-am neglijat în mod neașteptat această îndatorire și m-am lansat, aproape ca un posedat, în redactarea introducerii generale a lucrării *La méthode*. Întors apoi la Paris și neputând să continui redactarea lucrării, a trebuit să plec, cu părere de rău, la un colocviu care se desfășura undeva aproape de Florența și care avea ca temă mitul dezvoltării. Acolo am fost întâmpinat de o femeie providențială, care m-a făcut să renasc, mi-a insuflat energie și mi-a găsit, în Toscana maritimă, reședința ideală unde să lucrez la cartea mea. Am luat calea refugiului toscan cu o altă femeie providențială, întâlnită din întâmplare cu trei zile înainte să părăsesc Parisul, a cărei dragoste a venit să aprindă furnalul care mi-a alimentat cu energie munca. Izolat într-un castel în ruine tronând deasupra mării, am terminat, scriind de dimineața până noaptea, prima ciornă a lucrării *La*

méthode, al cărei prim volum a apărut, din fericire, în 1977, când criza marxismului și declinul structuralismului alcătuiau contextul favorabil pentru receptarea unei cărți care altminteri avea toate șansele să fie disprețuită.

Viața mi-a fost marcată fără întrerupere de ceea ce am putea numi hazard, neprevăzut, șansă în neșansă și invers, nenorocire ca sursă de fericire și invers. Dar oare nu la fel se întâmplă, deși poate cu o frecvență mai redusă, cu oricare dintre noi? Existența fiecărui om este imprevizibilă încă de la naștere, pentru că nimeni nu știe ce se va alege de viața sa afectivă, de sănătatea și de munca sa, de alegerile sale politice, nimeni nu știe cât va dura și când va sosi ceasul morții.

Ce nu trebuie să uităm niciodată este că, dacă suntem mașini, atunci cu siguranță suntem mașini non-triviale. Mașina trivială este mașina artificială, cea pe care o fabricăm, al cărei comportament ne este cunoscut pe baza programelor care o comandă. Cât despre ființa umană, ea nu acționează întotdeauna de o manieră previzibilă, mai ales în ceea ce privește capacitatea sa de a inova, de a crea și, prin asta, de a genera neașteptatul.

Degeaba ne credem înarmați cu certitudini și programe. Trebuie să învățăm că viața înseamnă să navighezi pe un ocean de incertitudini, presărat cu câteva insule sau arhipelaguri de certitudini, numai atât cât să ne întremăm.

Ce e valabil pentru indivizi e cu atât mai adevărat în cazul istoriei, supusă nu numai determinismelor economice, ambițiilor, rapacităților, cupidităților fără măsură, ci și unei absurdități cvasi-shakespeariene, „a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing“ [23], precum și accidentelor, erorilor, întâmplărilor, sclipirilor de geniu, aruncării zarurilor, înjunghierilor pe la spate, scăpărărilor de nebunie.

De-a lungul vieții mele au avut loc două evenimente științifice neașteptate, care la început au trecut neobservate de către media, opinia publică și viața politică, pentru ca apoi să schimbe radical istoria Umanității. Primul este descoperirea din domeniul fizicii nucleare făcută de Fermi la Roma, în 1932, anume caracteristicile atomului – fundament pe care, zece ani mai târziu, se vor desfășura lucrările în scopul utilizării energiei atomice într-o bombă devastatoare. Vreme de zece ani, descoperirea lui Fermi nu a prezentat decât un interes pur cognitiv, și numai pentru fizicieni. A fost nevoie de război ca să apară ideea, apoi proiectul bombei atomice, după care, odată cu instalarea păcii, dezvoltarea economică a determinat crearea și dezvoltarea centralelor nucleare. În același timp, Războiul Rece a suscitat multiplicarea arsenalului nuclear, care de atunci înainte a constituit o amenințare globală pentru umanitate.

Cel de al doilea eveniment științific li se datorează lui Rosalind Franklin, care

în 1953, la Cambridge, a descoperit structura elicoidală a ADN-ului, și lui Watson, tânăr cercetător american venit în laboratorul lui Crick și Franklin, care a desăvârșit descoperirea celei din urmă descifrând codul genetic, patrimoniul ereditar al oricărei ființe vii. Astăzi, progresele geneticii conduc la posibilitatea de a modifica patrimoniul ereditar al tuturor ființelor vii, inclusiv al ființelor umane.

Să observăm în acest punct că, dacă putem anticipa probabilitățile viitoare ale unui proces evolutiv (în care poate interveni oricând improbabilul), nu putem anticipa, în schimb, ceea ce este creativ. Nu i-am putut anticipa pe Gautama Siddhartha „Sakyamuni" (Buddha), pe Iisus, Mahomed, Luther, Michelangelo, Montaigne, Bach, Beethoven, Van Gogh. Cine s-ar fi gândit, în 1769, că un micuț corsican născut în acel an pe o insulă genoveză abia devenită franceză avea să ajungă, în 1804, împăratul francezilor?

Viața este nesigură

Aici vreau să subliniez că una dintre marile lecții ale vieții mele a constat în a înceta să mai cred în perenitatea prezentului, în continuitatea devenirii și în previzibilitatea viitorului. Neîncetate și totuși discontinue, bruștele irupții ale neprevăzutului vin să ne zguduie sau să ne transforme – de manieră uneori fericită, alteori nefericită – viața individuală, cetățenească, viața națiunii, viața umanității.

Am trăit neprevăzutul Marii Crize Economice din 1929, care a devastat lumea, ducând la apariția nazismului și la izbucnirea războiului, am trăit neprevăzutul ascensiunii lui Hitler la putere, neprevăzutul zilei de 6 februarie 1934, revolta antiparlamentară care a determinat reacția neprevăzută a Frontului Popular, neprevăzutul Războiului Civil Spaniol și al dezintegrării Republicii Spaniole, din ce în ce mai dezbinată de puterea sovietică îndreptată împotriva anarhiștilor, troțkiștilor și adepților POUM [24], incomensurabilul neprevăzut al pactului germano-sovietic din 1939, cel al dezastrului armatei franceze și al puterii de la Vichy din 1940, neprevăzutul rezistenței Moscovei de la sfârșitul anului 1941, care a coincis cu intrarea în război a Statelor Unite, urmare a atacului-surpriză de la Pearl Harbor.

Neprevăzutul războiului din Algeria, neprevăzutul raportului prin care Hrușciov îl condamna pe Stalin, neprevăzutul destituirii lui Hrușciov, neprevăzutul lui Soljenițîn, neprevăzutul Raportului Meadows, care a diagnosticat degradarea generală a biosferei și a denunțat pericolul ecologic, neprevăzutul prăbușirii URSS, neprevăzutul Războiului din Iugoslavia,

neprevăzutul doctrinei Thatcher-Reagan, care a determinat domnia mondializată a profitului prin intermediul unui neoliberalism care privatiza serviciile publice, îmbogățindu-i pe bogați și sărăcindu-i pe săraci. Neprevăzutul fuziunii dintre comunism și capitalism în China lui Deng Xiaoping, al ascensiunii rapide a Chinei la statutul de putere mondială de prim rang, neprevăzutul distrugerii Turnurilor Gemene ale complexului World Trade Center din New York, neprevăzutul dezlănțuirii ucigașe a jihadismului în lume, neprevăzutul consecințelor Războiului din Irak în Orientul Mijlociu, neprevăzutul crizei mondiale a democrațiilor și, în cele din urmă, neprevăzutul pandemiei de Covid și al uriașei crize mondiale pe care a declanșat-o [25], incertitudinea permanentă în care trăim de la izbucnirea ei până în prezent și în care vom trăi în viitorul imediat și în cel îndepărtat.

Incertitudinea și neașteptatul trebuie integrate în Istoria omenirii. Neprevăzutul nu este doar hazard, ci este, la fel ca revoluția pentru Marx, „bătrâna cârtiță care știe să sape atât de bine pe sub pământ, încât apare brusc la suprafață“ [26]. Surpriza neașteptatului nu trebuie anesteziată. Dimpotrivă, trebuie să ne stimuleze să îl înțelegem, să reflectăm asupra lui și, fără să avem pretenția de a-l anticipa, cel puțin să ne așteptăm la el.

Viața este nesigură pentru fiecare dintre noi, se întâlnește neîncetat cu neprevăzutul. Neșansa poate deveni șansă și șansa poate deveni neșansă. Adversitatea ne poate aduce binefaceri; nenorocirea poate duce la fericire.

Imposibilitatea de a elimina imprevizibilul din tot ceea ce este omenesc, incertitudinea destinelor noastre, nevoia de a ne aștepta la neașteptat – iată una dintre lecțiile majore ale experienței mele de viață.

3
Știința de a trăi

În loc să cauți să adaugi zile vieții,
mai bine încearcă să dai viață zilelor tale.

Rita Levi-Montalcini,
laureată a Premiului Nobel
pentru Medicină

Cuvântul „a trăi“ are un dublu sens. Primul este acela de a fi în viață, de a exista, ceea ce ne asigură organizarea biofizică, cea care ne întreține starea de ființe vii prin rezistența la degradarea mortală: a respira, a ne hrăni, a ne proteja. În acest sens, a trăi înseamnă doar a ne menține în viață, adică a supraviețui. Cel de al doilea sens al cuvântului „a trăi“ e acela de a ne desfășura viața cu șansele și cu riscurile ei, cu posibilitățile ei de bucurie și suferință, cu bucuriile și nenorocirile ei. Pentru viață e nevoie de supraviețuire, dar o viață care se rezumă la supraviețuire nu se mai poate numi viață.

Aceasta este prima descoperire pe care am făcut-o, la doisprezece ani, văzând existența mizerabilă a cerșetorilor din *Opera de trei parale* [27]. Nici mai târziu nu am încetat să constat, de această dată în sens mai larg, uriașele și nenumăratele mizerii umane, stări în care să supraviețuiești în nevoie, deznădejde, umilință și sub opresiune însemna să duci o existență subumană – chiar mai rău, adică, decât supraviețuirea ca atare.

Aceasta este una dintre cele mai profunde tragedii umane, cu o răspândire universală: atâtea vieți consacrate supraviețuirii și condamnate la ea. Una dintre sarcinile esențiale ale unei politici umaniste tocmai aceasta este: să creeze condiții care să ofere nu numai posibilitatea de a supraviețui, ci și pe aceea de a trăi.

Să trăiești înseamnă să te poți bucura de posibilitățile pe care le oferă viața – lucru pe care eu l-am învățat treptat.

Eu, Tu și Noi

Încă din adolescență, esențiale pentru mine au fost nevoia de a-mi împlini aspirațiile și, în același timp, dorința de a trăi într-o comunitate de iubire și/sau

prietenie. Am descoperit că e o dorință universală, chiar dacă de multe ori se renunță la ea sau, și mai adesea, este imposibil de împlinit. Mai ales în civilizația noastră se întâmplă ca prima aspirație, de natură individuală, să devină ulterior individualistă, apoi egoistă, și ca Eul să se impună înainte de orice altceva. Se mai întâmplă – în starea de exaltare colectivă – și ca Eul să se dizolve în Noi. Lucru care poate duce la forme magnifice de devoțiune și dăruire de sine, procurând o bucurie sublimă. Însă la fel de bine poate antrena o pierdere a autonomiei intelectuale, ceea ce se verifică în situațiile de panică și delir colectiv, precum și în ceremoniile de cult conduse de un Ghid omniscient.

De fapt, aspirația de a te realiza individual, fiind în același timp legat de o comunitate și/sau de semeni, prezintă un potențial antagonism intern și poate conduce la dificultăți, însă rămâne o aspirație umană fundamentală.

Eul are nevoie de un Tu, adică de o relație intimă care să implice recunoașterea reciprocă a plenitudinii umane a celuilalt. În egală măsură, Eul are nevoie de Noi. Am început să pot răspunde la aceste nevoi afective profunde începând cu iunie 1940, când emanciparea mea personală a coincis cu dezastrul național.

Așa se face că am devenit eu însumi la Toulouse, integrat într-o fraternitate de studenți refugiați, capabil să îmi asum cele dintâi responsabilități personale la centrul instituit pentru primirea lor. Rezistența a fost confirmarea majoră a acestei stări de fapt. Am devenit un adult responsabil la vârsta de douăzeci și doi de ani, inalienabil de fraternitatea care mă lega de tovarășii mei și de dragostea pe care o trăiam împreună cu partenera mea, Violette.

Momente importante din viața mea

Aceste momente importante sunt cele în care am fost în deplinătatea forțelor mele, ataşat din punct de vedere comunitar și amoros. Am trăit în comunitatea de pe strada Saint-Benoît din 1945 până în 1947. Asta s-a întâmplat odată cu primirea care ne-a fost făcută, mie și lui Violette, acasă la Marguerite Duras, la întoarcerea noastră din Germania. Tot acolo locuia, după o convalescență încheiată, și soțul ei, Robert Antelme, cu care nu mai avea relații fizice, dar pe care îl iubea cu o iubire intensificată de deportarea, apoi de întoarcerea lui miraculoasă. Dionys Mascolo, partenerul ei, devenit cel mai bun prieten al lui Robert, era prezent la prânz și la cină și adeseori rămânea peste noapte la Marguerite. Îl iubeam pe fiecare în parte și le iubeam și trinitatea iubitoare; ne despărțeam cu mare greutate.

După-amiaza, către orele șaptesprezece, eu și Robert mergeam la Gallimard, unde Dionys era responsabil cu traducerile. Urcam scara impunătoare, apoi plecam din nou toți trei spre L'Espérance, cafeneaua din vecinătate, unde nu mai conteneam cu discuțiile. Vorbeam despre tot și despre toate, ne împărtășeam descoperirile despre autorii, poeții și muzicienii preferați. Seara, ieșeam împreună la Petit Saint-Benoît, la Flore, la Tabou – unde Boris Vian cânta la trompetă –, la Vieux Colombier – unde îi ascultam pe Les Frères Jacques, pe Juliette Gréco sau pe trubadurul Jacques Douai, care cânta „Les petits pavés" și „L'amour de moy".

Marguerite, deopotrivă gazdă și bucătăreasă, pregătea prânzuri franco-vietnameze și cine festive la care se adunau familiile Queneau, Merleau-Ponty, René Clément și Georges Bataille. Cântam, dansam. După-amiaza treceau pe acolo în voie prieteni și cunoștințe, ca să stăm de vorbă, iar cei care veneau regulat au format ceea ce mai târziu am numit „grupul din strada Saint-Benoît".

Dar starea de grație a încetat atunci când Marguerite și Violette au descoperit în același timp că sunt însărcinate, ceea ce ne-a constrâns să părăsim strada Saint-Benoît, ca să închiriem un apartament la Vanves, în spatele Parcului Expozițiilor. Legătura de dragoste a dăinuit, dar comunitatea s-a dizolvat, iar mai târziu au survenit înstrăinarea, apoi disensiunile, ceea ce a spart trinitatea și mi-a afectat, în chip diferit, relația cu fiecare dintre ei. Totuși, l-am regăsit, în ultimii săi ani de viață, pe Dionys, care m-a uimit încă de la prima noastră întâlnire și care mi-a rămas drag până la sfârșit. La fel, prețuiesc amintirea lui Marguerite și pe cea a lui Robert. Toți trei sunt mereu prezenți în mine și îmi revin în gând și în vis.

De o altă comunitate fericită am avut parte în La Jolla, California, între 1969 și 1970, în vila spațioasă de pe malul oceanului pe care mi-o rezervase Institutul Salk pentru Cercetări Biologice, vilă în care eu și Johanne i-am găzduit pe Alanys, sora noastră de suflet, care aparținea tribului Abenaki din Québec, pe fiicele mele, pe tata și pe mătușa mea Corinne, într-o stare de înțelegere mutuală în sfârșit regăsită.

Aveam legături călduroase cu John și Chantal Hunt, Jacques Monod, Jonas Salk, Françoise Gilot – un adevărat cerc de prieteni, în care jointul circula din mână în mână și de la buze la buze.

Ne întâlneam întruna pentru petreceri, cine, spectacole, dintre care unul, de neuitat, a fost un concert al lui Janis Joplin. Participam la uriașe adunări în aer liber, în jurul formațiilor de muzică rock. Într-un sunet asurzitor, trăiam exaltarea colectivă și leșinurile date de supradoză.

Plonjam cu bucurie în universul comunităților de adolescenți hippy, pentru care cuvintele *love* și *peace* păreau în stare să exorcizeze tot răul lumii și să anunțe

noua eră a Vărsătorului.

La Larskput, lângă San Francisco, am regăsit-o pe Hélène, sora mea de la Toulouse. Casa ei le era deschisă tuturor. Cronologia dispăruse din timp, ceasurile erau proscrise, iar activitățile, reglate după mersul soarelui.

O civilizație stătea să se nască și o alta era pe cale să moară, semănând la Universitatea din Berkeley germenii unei aspirații și ai unei răzvrătiri care au provocat revoltele studențești din mai 1968 în întreaga lume. Trăiam acest milenarism candid cu o fervoare cu atât mai mare cu cât știam că niciuna dintre speranțele sale nu se va împlini. [28]

Dimineața, mă duceam la biroul meu de la Institutul Salk, unde citeam documentele și rapoartele biologilor și îi descopeream pe autorii care aveau să contribuie la noua mea pregătire în domeniul complexităților – Ashby, Wiener, Bateson și, mai ales, von Foerster. Plecam de la birou direct pe plajă, ca să mă arunc sub valurile înalte ale oceanului, de unde ieșeam pentru prânzul pregătit de Johanne, apoi plecam împreună în incursiuni fascinante în deșert, care era foarte aproape.

În sfârșit, ne-am întors în Franța prin Japonia și Asia, păstrând prietenii dragi, care au rezistat multă vreme risipirii și dintre care unele au dăinuit pe viață.

Vreau să îmi amintesc și de foarte călduroasa și armonioasa comunitate de care am avut parte acasă la Xavier Bueno la Caldine, în Toscana, nu departe de Fiesole, printre măslini și viță-de-vie, alături de fiul lui, Raffaele, și de partenera lui, Eva. Cățel, pisică, gâscă și corbi mâncau acolo frățește, din aceeași troacă.

Eu și Edwige eram atât de fericiți, încât ne-am hotărât să ne instalăm definitiv acolo începând cu vara lui 1979. Dar Xavier a murit chiar în vara aceea. Restul anotimpului ni l-am petrecut într-o comunitate adunată în jurul amintirii permanente a prietenului nostru.

Au mai fost și comunitățile din verile petrecute la Hammamet și Monte Argentario, împreună cu Michèle și Jean Daniel, Doune și Jean Ceresa, Évelyne și André Burguière…

Pentru marile fericiri nu există decât un timp.

Amintirea lor mă umple nu numai de nostalgie, ci și de o dulce și tristă bucurie.

Starea poetică și fericirea

Toate aceste perioade pline de fericire aveau o dimensiune poetică.

Dacă aspirația de a ne împlini la nivel individual, rămânând totodată membri

ai unei comunități, este cea dintâi mare aspirație umană, a doua este aspirația la o viață poetică.

Am descoperit cuvântul care poartă în sine unul dintre marile adevăruri ale vieții mele: poezie. Nu doar poezia poemelor, ci, așa cum a enunțat și anunțat suprarealismul, poezia vieții. La mine, conștientizarea calității poetice a vieții datează, cred, de la Festivalul de Poezie de la Struga, pe atunci în Iugoslavia; am ținut acolo o conferință care s-a cristalizat apoi în cartea mea *Amour, poésie, sagesse* [29].

De ce poezie, și nu fericire? Acești termeni trimit unul la altul. Starea poetică generează sentimentul de fericire, fericirea poartă în sine calitatea poetică. Iar pentru mine, starea poetică este subiacentă oricărei fericiri, se află chiar în inima tuturor fericirilor, fugitive sau durabile.

Numesc stare poetică acea stare de emoție care ne încearcă în fața a ceea ce ni se pare frumos și/sau demn de iubit, nu numai în artă, ci, în egală măsură, în lume și în experiențele noastre de zi cu zi, în întâlnirile de care avem parte. Emoția poetică ne deschide, ne dilată, ne încântă. Este o stare secundară, de transă, care poate fi foarte dulce într-un schimb de zâmbete, în contemplarea unui chip sau a unui peisaj, foarte vioaie în râs, foarte amplă în momentele de fericire, foarte intensă în sărbătoare, în comuniune, în dans, în muzică și în mod particular înflăcărată, îmbătătoare, exaltantă în starea de iubire împărtășită. În starea ei supremă, emoția poetică poate să ajungă la extaz, la senzația de abandon total și de regăsire într-o stare de transă sau de sublimă comuniune.

Începe oare starea poetică odată cu surâsurile bebelușilor, cu râsetele și cu jocurile copiilor? În orice caz, este răspândită în mod foarte inegal, în funcție de caractere și temperamente. Necazurile, eforturile pentru supraviețuire, munca grea și depusă fără interes, obsesia față de câștig, răceala calculului și a raționalității abstracte – toate acestea contribuie la dominanța prozei în viața cotidiană, cu tot ceea ce subîntinde ea în termeni de banalitate, lipsă de interes și plictiseală. Însă chiar și așa, în majoritatea vieților survin unele escapade poetice.

Nu confund proza cu nefericirea: starea de proză presupune o absență a bucuriei; nefericirea presupune o prezență a suferinței. Cei care îndură nefericirea – deținuții, exclușii, săracii – sunt și ei condamnați la proză, chiar dacă uneori au parte de clipe fugitive de poezie.

De-a lungul anilor, am avut ocazia să constat că civilizației noastre îi este specifică o invazie progresivă a prozei. De-a lungul anilor postbelici, am fost martor la dispariția convivialității pe care o știam din adolescență. Relațiile cordiale dintre vecini, conversațiile purtate la tejgheaua bistroului, în metrou,

adunările de curioși – toate acestea au fost reduse la extrem. Dispariția portarilor, a taxatorilor și a șefilor de gară din stațiile de metrou, a însoțitorilor din autobuzele de călători, rărirea saluturilor dintre vecinii de bloc, anonimatul crescând, graba, nervozitatea conducătorilor auto – toate acestea mi-au prozaizat orașul și viața într-atât, încât ne-am hotărât, Sabah și cu mine, să părăsim Parisul, ca să ne instalăm într-un oraș din sud în care centrul istoric este pietonal și unde am regăsit o convivialitate pierdută.

Degradarea calității vieții este o consecință a întâietății cantitativului în organizarea și conducerea societății noastre, în care calculul tratează ca obiect măsurabil tot ceea ce este uman și, orb față de tot ceea ce este individual, subiectiv și pasional, nu vede altceva decât PIB, statistici, sondaje, creștere economică.

Pe urmele lui Ivan Ilici, cred și eu în convivialitate ca element esențial care intră în componența calității vieții, cred că este poetizantă și că ne permite să răspundem, în cotidian, nevoii noastre universale de recunoaștere, ce își găsește o primă împlinire în acel „Bună ziua!“ pe care ni-l adresează necunoscuții întâlniți în cale.

Copil fiind, am avut parte de momente de poezie în îmbrățișările mamei, în jocuri, apoi în cele dintâi lecturi – despre aventurile unui soldat francez de treisprezece ani din Primul Război Mondial, sau din benzile desenate „Pieds Nickelés“ publicate de ziarul *L'Épatant*, sau din romanele Contesei de Ségur –, în atracția erotică pentru crupele cailor și coapsele femeilor sau pentru personajul publicitar din reclama la vată termogenă, care mergea dezbrăcat, cu vata pe piept, scuipând flăcări.

Prin toate acestea încerc să spun că poezia începe odată cu viața; înmugurește imediat ce apare ceea ce numim „bucurie de a trăi“, cea care îi face pe bebeluși să zâmbească sau să râdă, pe căței să zburde, pe pisici să se întindă, pe puii de mamifere să se muște sau să se lupte în joacă, ceea ce și noi facem bucuroși în copilărie, în adolescență și chiar la vârsta adultă: ce plăcere să te lupți de plăcere!

Experiențele mele poetice

Experiențele poetice sunt acelea care decurg din stările de uimire în fața spectacolelor naturale, stări care îi încearcă pe mulți, însă nu neapărat. Îmi aduc aminte de mărturia unui apropiat al lui Lenin din perioada de exil în Elveția, care povestea că, după un urcuș, ajungând în vârf în fața unui peisaj admirabil, revoluționarul a exclamat iritat: „Ah! Social-democrații ăștia!“

O alta este poezia poeziei care îmi revine mereu în minte, cea a romanelor și a filmelor care ne cotropesc ființa, făcându-ne să pătrundem într-o stare de transă. Este cazul operelor lui Tolstoi și Dostoievski.

Am trecut printr-o stare vecină cu extazul la Luvru, în fața *Micii balerine* a lui Degas, așa cum povestesc în amintirile mele [30]. Am trăit forme intense de extaz muzical, precum și extazul suprem, la prima audiție a celei dintâi mișcări din *Simfonia a IX-a* de Beethoven, la Sala Gaveau, pe când aveam treisprezece sau paisprezece ani. Și reintru în transă de fiecare dată când ascult începutul acestei mișcări.

Tânjim cu ardoare la perioadele de viață poetică, însă ele sosesc de la sine, fără să le fi chemat sau fără să le fi putut anticipa. Nu ajunge doar să îți dorești poezia marilor bucurii ca să o și găsești; este nevoie de conjugarea unor evenimente și situații benefice, precum este, în astrologie, conjuncția favorabilă dintre planete. În acele clipe, armonia, serenitatea și intensitatea cunosc o contopire inefabilă.

Da, aceste bucurii sunt posibile – poate că sunt mai mult sau mai puțin rare, dar în viețile noastre ele constituie esențialul.

Și totuși, dispar. Legăturile slăbesc, apoi se rup. De la strada Saint-Benoît la Caldine, peste tot pe unde am avut parte de o comunitate minunată, am văzut aceste legături indisociabile disociindu-se, am văzut cum iubirii care părea inalterabilă i-a urmat indiferența, uneori chiar ostilitatea. Am văzut și am trăit pe pielea mea insuportabila risipire a celor uniți altcândva prin iubire împărtășită, îndepărtându-i unii de alții – risipire care o anticipează pe cea finală, a vieții fiecăruia dintre noi.

Poezia supremă este aceea a iubirii. Ea înmugurește pe chipuri, în priviri, în surâsuri. Poate țâșni din priviri care, întâlnindu-se, electrizează brusc întreaga ființă. Emană din ființa iubită, iar când celălalt încetează să mai inspire poezie, atunci știi că iubirea s-a sfârșit. Poezia își atinge punctul culminant – extazul convulsiv – în împreunarea trupurilor. Și când iubirea e adevărată, nu există tristețe după contactul sexual, ci mai degrabă tandrețe. Fiecare femeie pe care am iubit-o, soție sau nu, mi-a adus poezia ei și poezia iubirii nu a încetat niciodată să îmi hrănească viața.

Dar mai există și extazele negre, extazele demente ale abisurilor Erosului, în care m-am avântat în două rânduri, în care delirurile devin delicii și obscenul devine sacru.

Micile bucurii

Trebuie să evoc și acele momente fugitive în care un suflu de poezie fericită ne cuprinde aproape din nimic, pur și simplu din mers, și în care corpul ne mărturisește bucuria lui de a funcționa ca o bună mașinărie. Poezia devine și mai intensă când mersul se întâmplă sub soarele iernatic sau în plină ploaie primăvăratică. Am avut parte de un moment de bucurie poetică în stradă, într-o stație de autobuz, când chipul mi s-a luminat la vederea minunatului surâs al unei tinere care citea o scrisoare. Adeseori mi s-a întâmplat să găsesc poezia în stradă, într-o piață, într-un restaurant, mai ales contemplând, în metrou, chipuri feminine – tinere, mature sau în vârstă, toate de un mister de nepătruns. [31]

Pentru mine, micile bucurii poetice sunt nenumărate: să degust vinul Beaujolais nou de la Casa Chermette, să strig în gura mare pe stadion atunci când echipa preferată marchează un gol, să îi dau un colț de pâine unui pescăruș care vine pe balcon și îl înghite cu lăcomie, să citesc sau să ascult spunându-se glume, să îmi prepar singur vinete gratinate…

Extazele istoriei

Ajung acum la momentele istorice care mi-au conferit acel sentiment eminamente poetic numit entuziasm. În adolescență, am trăit greva generală din iunie 1936 ca pe un val uriaș de fraternitate și speranță. Fraternizarea a fost reală, dar speranța s-a dovedit iluzorie.

Vreau să evoc mai ales ceea ce am numit extazele istoriei, acele momente extraordinare, rare și fugitive, de emancipare, de libertate, de fraternitate, așa cum a fost pentru mine și pentru atâția alții, după o săptămână intensă de insurecție, eliberarea Parisului. În noaptea de 24 august 1944, toate clopotele bisericilor s-au pornit să bată, în timp ce clădirile ocupate de serviciile germane erau cuprinse de flăcări. Eu și tovarășii mei din MNPGD [32] ne aflam pe terasa de pe Maison du prisonnier din Place de Clichy, pe care o ocupaserăm încă de la începutul insurecției. Ne-a ajuns la urechi un zvon: tancurile Leclerc sunt la Primărie. Ne-am îndreptat într-acolo, deodată cu răsăritul, și am găsit tancurile companiei a noua a Diviziei Leclerc, cu luptătorii ei epuizați și fericiți. Le-am mulțumit printre lacrimi de bucurie.

Apoi, pe 26 august, a avut loc marea defilare, de la Étoile până la clădirea Primăriei Parisului, condusă de către de Gaulle și membrii Consiliului Național al Rezistenței, urmați de FFI, în mașini sau pe jos, și de o uriașă mulțime. Eram de față, în picioare, purtând tricolorul francez într-o mașină decapotată condusă de către Georges Beauchamp, împreună cu Violette, Marguerite, Dionys.

Jubilația colectivă a fost brusc întreruptă de focuri de armă îndreptate asupra cortegiului, care, chiar înainte de intersecția cu bulevardul Roosevelt, s-a împrăștiat, răstimp în care mașina noastră înainta în viteză, cu steagul în vânt, pe sub gloanțele trase de pe acoperișuri, aplaudată de parizienii adunați sub copertinele magazinelor de pe bulevardul Haussmann.

Am fost la întâlnirea cu Istoria și la Lisabona, în aprilie 1974, cu puține zile înainte de căderea dictaturii, în euforia incipientă a Revoluției Garoafelor, alături de prieteni dragi. Ulterior, conflictele interne au eșuat în a orienta revoluția către o democrație populară.

Am trăit numai prin procură, prin intermediul televizorului, beția libertății din momentul luării cu asalt a Zidului Berlinului, pe 9 noiembrie 1989, de către sute de mii de germani din Est, urmată îndeaproape de fraternizările cu cei din Vest. Am fost profund mișcat de momentul în care Rostropovici a cântat Bach la violoncel, la poalele Zidului pacificat. La Moscova, unde am fost de câteva ori între 1989 și 1991, în perioada perestroikăi și a glasnostului, am simțit suflând o vreme vântul libertății, înainte de o nouă prăbușire.

Îmi plac și emoțiile colective ale unui meci de fotbal sau de rugbi. Îmi place starea cvasi-orgasmică din momentul în care mingea intră în poartă, declanșând transa frenetică a marcatorului și a coechipierilor, dimpreună cu bucuria delirantă a suporterilor, care mă cuprinde și pe mine. Sunt zeci de ani de când nu mai urmăresc meciurile decât la televizor, dar mă lipesc de ecran în timpul Turneului celor Șase Națiuni, competiția de rugbi, și mai ales cu ocazia Cupei Mondiale de fotbal. Și, în cele două rânduri în care Franța a ieșit victorioasă, timp de câteva ore am participat la extazul colectiv, în care ne-am simțit cu toții frați.

Dar există un pericol în starea poetică, al cărei caracter mistic poate să devină nu doar mitic, ci și malefic.

Așa se face că poezia comuniunii poate să fie întunecată și răufăcătoare, cum a fost în cazul marilor adunări naziste de la Nürnberg, în care iubirea pentru Führer și pentru Națiune nu s-a disociat de orgoliul debil al pseudo-superiorității ariene. În bucuria sadică a celui care torturează și umilește există o poezie întunecată.

Starea de poezie degenerează atunci când exclude, când se închide într-o juisare egoistă și mai ales când este însoțită de ură și dispreț. Este totuna cu a spune că veritabila stare poetică, aceea care împlinește, nu poate fi închisă. Ea își hrănește poezia cu deschidere, deschidere față de celălalt, deschidere față de lume, deschidere față de viață, deschidere față de umanitate.

Nevoia de recunoaștere

Nu mai știu când mi-am dat seama cu limpezime că dincolo de satisfacerea nevoilor materiale (de hrană, de îmbrăcăminte, de resurse financiare, de asigurare a protecției proprii), ființa umană are o nevoie esențială, cu caracter universal, pe care și eu am constatat-o atât în cazul meu, cât și în relațiile cu semenii: nevoia sau dorința de recunoaștere. Hegel a fost primul care a formulat această dorință, pornind de la a sa dialectică a stăpânului și sclavului, și, în sens mai larg, potrivit ideii că o „conștiință de sine nu ajunge la împlinire decât printr-o altă conștiință de sine".

Disprețul, indiferența, aroganța de clasă, de rasă, de ierarhie sunt flageluri ale civilizației care, prin impunerea umilinței, îi împiedică pe cei care le îndură să fie recunoscuți în deplina lor calitate umană. Cei aserviți, cei exploatați resimt cu atât mai mult nevoia de recunoaștere cu cât sunt tratați ca niște ființe subumane sau ca niște obiecte. Axel Honneth, în *La lutte pour la reconnaissance* [33], pornind de la Hegel, interpretează conflictele umane din perspectiva unei „cereri de recunoaștere".

Din această perspectivă, reiese că numeroase proteste, violențe și revolte populare, cum ar fi mișcarea „vestelor galbene", comportă în cazul participanților, nu doar în mod evident, ci și incontestabil, nevoia de a fi recunoscuți în deplina lor calitate umană – ceea ce numim demnitate.

Această nevoie de recunoaștere se manifestă într-o manieră specifică în prietenie sau în iubire. Să fii iubit înseamnă să fii considerat demn de iubire; să fii admirat înseamnă să fii recunoscut drept o persoană bună și frumoasă. Să fii prețuit satisface nevoia de stimă de sine, al cărei pilon este recunoașterea de către celălalt.

Tradiționalul „Bună ziua!" spus unui necunoscut sau unui vecin este un semn elementar de recunoaștere: „Există, te recunosc ca ființă umană", câtă vreme dispariția acestui salut în anonimat reprezintă o degradare a aptitudinii noastre de a-l recunoaște pe celălalt.

Bărbații și femeile tratați în mod exclusiv ca obiecte statistice încetează să mai fie recunoscuți ca ființe umane. Am putea chiar afirma că primatul cantitativului, exercitat de tehnocrați și de econocrați, care dizolvă umanitatea ființelor umane în cifre, nu face altceva decât să supraexcite nevoia antropologică de recunoaștere.

Știința de a trăi aduce împreună aspirația și „viața adevărată", nevoia de realizare a aspirațiilor personale în relația permanentă dintre Eu și Noi, calitatea poetică a vieții, satisfacerea dorinței de recunoaștere. Nu există o rețetă a Științei de a trăi, la fel cum nu există rețete pentru bucurie. Însă uneori există exemple. Iar aspirația

la Știința de a trăi este mai mult sau mai puțin trează în fiecare dintre noi.

Ce altceva să facem cu viețile noastre dacă nu să întreținem necontenit Știința de a trăi?

4
Complexitatea umană

Tata nu mi-a transmis nicio cultură, nicio convingere de natură religioasă, politică sau etică.

Prin urmare, am căutat de unul singur, de-a lungul crizelor, furtunilor, tumultului, haosului, delirurilor din anii 1930–1940, care au fost și anii adolescenței mele, răspunsurile la curiozitățile despre viață, lume, societate și evenimente. Am avut această chemare, de a-mi pune întrebări în legătură cu toate, și din ce în ce mai mult cu privire la politică și societate. Evenimentele surprinzătoare, alarmante și înspăimântătoare din perioada aceea îmi stimulau interogațiile. În zece ani, am trăit un șir de întorsături istorice. Cum să interpretăm cursul chinuit al istoriei pe care o trăim? Cum să acționăm? Cum să reacționăm?

Condiția umană

Fără să cunosc încă întrebările fundamentale formulate de Kant, ele mă animau în mod spontan: Ce pot să cunosc? Ce trebuie să fac? Ce îmi este îngăduit să sper? [34]

Aceste întrebări erau stârnite și adâncite fără încetare de evenimentele din ce în ce mai amenințătoare care au precedat războiul.

Am avut înclinația firească de a-mi pune întrebări cu privire la Istorie și la condiția umană, nu numai sub presiunea evenimentelor, care păreau să scape oricărei raționalități, ci și sub influența prietenului meu Georges Delboy, pe care l-am întâlnit în mijlocul reuniunilor studențești frontiste, și puternic influențat de către profesorul său de filozofie marxistă, René Maublanc. Delboy m-a convins pe atunci că numai o gândire precum cea a lui Marx, întemeiată concomitent pe filozofie, știință, sociologie, economie, istorie și politică, reunind în sine cunoștințele dispersate și compartimentate pe discipline, ar putea să ne ducă la o cunoaștere adecvată a problemelor umane.

Războiul a fost declarat chiar în anul în care am intrat la universitate, ceea ce

mi-a spulberat toate speranțele politice, dar m-a și incitat să studiez – nu ca să fac carieră, ci ca să cunosc realitățile umane. Înțelesesem că, anterior oricărei credințe și oricărei speranțe, e necesar, așa cum enunțase Kant, să știi ce este omul. Ca atare, atunci m-am hotărât în privința orientării și vocației mele pentru toată viața. Și cum cunoștințele referitoare la realitățile umane sunt separate și închistate în discipline, m-am înscris la facultatea de litere pentru licența în filozofie (care includea în programul ei sociologia și psihologia) și licența în istorie și geografie, la facultatea de drept pentru științele economice și la școala de științe politice. Exilul la Toulouse din iunie 1940 m-a obligat să renunț la științele politice. Însă chiar și așa, am rămas inconștient angajat în procesul de căutare a unei antropologii complexe. Gândirea lui Marx m-a ghidat, mai ales prin *Manuscrisele economico-filozofice*, în care se avansează ideea că științele naturii și științele umane trebuie să se întrepătrundă.

Pe atunci eram convins că infrastructurile societăților umane sunt materiale și economice și că ideile, miturile sau credințele nu sunt decât suprastructuri dependente.

Puterea mitului

Opt ani mai târziu, în timpul crizei pricinuite de ruptura mea subiectivă cu stalinismul, am scris *L'Homme et la Mort*. Descopeream treptat că miturile, religia, ideologiile constituie o realitate umană și socială la fel de importantă ca procesele economice și conflictele de clasă, ceea ce m-a făcut să abandonez concepția marxistă, care raționaliza istoria omenirii pornind de la infrastructura economică. Mi-am dat seama, prin intermediul extrem de divers, dar universal al credințelor într-o viață de după moarte (supraviețuire, renaștere, resurecție, paradis…) că imaginarul este o parte constitutivă a realității umane.

Tot punându-mi întrebări cu privire la condiția noastră muritoare, am început să disting două paradoxuri. Primul este că, încă de la omul de Neanderthal, conștiința umană recunoaște pe deplin realitatea morții, care constă în sfârșitul activității cardiace și mintale, în rigiditatea cadaverică, în descompunerea ireversibilă a corpului. Totuși, această recunoaștere empirică a morții este depășită prin credință – și asta tot de la Neanderthal –, fie credința într-o supraviețuire sub formă de spectru sau fantomă, fie cea într-o renaștere sub formă umană sau animală. Iar mai târziu, în Imperiul Roman și apoi în Arabia, moartea va fi depășită prin învierea promisă de cele două mari religii ale mântuirii, creștinismul și islamul.

Cel de al doilea paradox este că, în toate civilizațiile, oroarea față de moarte, atât de adânc înrădăcinată în conștiința umană, a putut fi dominată de riscul asumat al morții voluntare, ba chiar de sacrificarea propriei vieți, pentru copii, pentru familie, pentru patrie, pentru religie.

Homo sapiens demens

Atunci când, după diversele mele experiențe intelectuale și trăite, am abordat frontal antropologia în cartea mea *Le paradigme perdu: la nature humaine*, toate nebuniile politice, sociale și de război, atât individuale, cât și colective, pe care le constatasem înainte de război, în timpul lui și de-a lungul Războiului Rece m-au incitat să îl asociez, de manieră deopotrivă antagonistă și indisolubilă, pe *Homo sapiens* cu *Homo demens*.

Această asociere de contrarii mi-o permitea faptul că împărtășeam conștiința contradicțiilor umane, formulate în mod admirabil și definitiv de Pascal, care a devenit una dintre sursele mele permanente. Am regăsit și la Hegel această conștiință potrivit căreia gândirea trebuie să înfrunte, nu să elimine contradicția și – în mod fundamental – la Heraclit, care scrie: „Concordia și discordia sunt tatăl și mama tuturor lucrurilor“ și „Ceea ce este contrar e util, iar din cele ce sunt în luptă se naște cea mai frumoasă dintre armonii“.

Complexitatea umană se exprimă printr-o serie de bipolarități:

– *Homo sapiens* (rezonabil, înțelept) și, de asemenea, *Homo demens* (nebun, delirant);

– *Homo faber* (creator de unelte, tehnician, constructor) și, de asemenea, *Homo fidelis*, sau *religionis*, *mythologicus* (credincios, credul, religios, mitologic);

– *Homo œconomicus*, dedicat profitului personal, este de asemenea insuficient și trebuie să le facă loc lui *Homo ludens* (cel care se joacă) și lui *Homo liber* (cel care desfășoară activități dezinteresate).

În concluzie, substratul de raționalitate care se regăsește în *sapiens*, *faber*, *œconomicus* nu constituie decât un pol al umanului (individ, societate, istorie), în timp ce un loc de o importanță cel puțin egală încep să îl ocupe pasiunea, credința, mitul, iluzia, delirul, jocul.

De altfel, consider că nebunia nu este doar starea acelor nefericiți pe care îi închidem în instituții specializate, ci și starea caracteristică momentelor de furie, veritabile accese temporare de demență. Nebunia hybrisului și lipsa de măsură specifică ambițiilor insațiabile și infinite îi caracterizează nu numai pe indivizii

avizi de putere și bogății, ci și statele – ba aș spune chiar civilizația occidentală însăși, obstinată în ideea ei himerică de a stăpâni Pământul.

Pentru a pătrunde înțelesurile Istoriei, ar trebui să-i punem alături pe Marx și Shakespeare. Cred că Florio [35], italianul de origine evreiască convertit și emigrat în Anglia, a fost sursa de inspirație a nihilismului din tragediile lui Shakespeare, pentru care Izbăvirea este absentă.

Mai târziu am înțeles și acest alt aspect paradoxal al lui *sapiens*: rațiunea rece, aceea a calculului, a statisticilor, a economiei, e inumană în sensul în care e oarbă la sentimente, la pasiuni, la fericire, la nefericire, la tot ceea ce constituie însăși ființa noastră.

O rațiune pură și înghețată e în același timp inumană și absurdă. Tot așa, și faptul de a trăi este o artă nesigură și dificilă, în care tot ce este pasiune, pentru a nu cădea pradă dezordinii, trebuie vegheat de rațiune, în care tot ce este rațiune trebuie animat de o pasiune, începând cu pasiunea de a cunoaște.

Unul dintre cele mai mari învățăminte pe care le-am tras de aici este că orice pasiune trebuie să cuprindă în sine, ca o lampă de veghe, rațiunea, și că orice formă de rațiune trebuie să aibă drept combustibil pasiunea.

Parcursul meu spre o cunoaștere complexă a umanului m-a condus la întrebarea ultimă și ineluctabilă: ce anume din omul însuși poate fi cunoscut prin intermediul cunoașterii umane?

Am observat carențele modului nostru de cunoaștere dominant, întemeiat pe disjuncție (a ceea ce este legat) și pe reducție (a unui tot la elementele sale constitutive), de unde și dificultățile cunoașterii pe care le abordez aici, în ultimul capitol.

În sfârșit, am observat că una dintre marile necunoscute ale cunoașterii este cunoașterea însăși.

Homo edgarus

Nici nu am putut, nici nu am vrut să mă sustrag multipolarității umane, dar am încercat să îmi însușesc cât mai mult cu putință din raționalitate și să o leg de ceea ce îi scapă, anume de poezia vieții, care cuprinde în sine pasiunea. Nu am putut să mă sustrag acceselor de furie și nici acceselor demente ale Erosului.

Sunt *faber* – la scară mică, în calitate de bricoleur și, la scară mare, ca arhitect al operei mele, în mod special al gândirii complexe.

Sunt *religionis*, am nutrit vreme de șase ani credința în izbăvirea terestră prin comunism, dar ceea ce păstrez este religia fraternității și a Pământului-Patrie.

Sunt *œconomicus*, mi-am câștigat existența din salariul de cercetător și din drepturile de autor, dar un *œconomicus* căruia nu i-au plăcut niciodată banii, căci mi-am cheltuit devreme agoniselile, așa încât în amurgul vieții mă găsesc descoperit.

Sunt *ludens*, ador să mă joc, să spun glume, să mă țin de șotii, ador marile meciuri de fotbal sau de rugbi și sunt *liber*, întrucât mă dedic adeseori activităților dezinteresate.

Și ca să ajung la bipolaritatea ultimă, anume proză/poezie, încerc pe cât posibil să mă sustrag prozei pe care o impun obligațiile și constrângerile vieții și civilizației mele. Îmi place să ating stări poetice, fie ele și efemere, cum ar fi scurta plimbare din acest început de după-amiază, în care soarele îneacă strada Plan-du-Palais din Montpellier.

De asemenea, am diagnosticat în mine prezența a patru demoni (în sensul grecesc al termenului), care par să mă posede din exterior și să mă inspire din interior în același timp. Sunt antagonici și complementari, m-au făcut să fiu cel care sunt astăzi și o fac și de aici înainte, fără încetare: rațiunea/religia/scepticismul/misticismul.

Am vorbit despre rațiunea necesară și insuficientă, am vorbit despre religia mea, cea a dragostei și a fraternității. Mi-am evocat nihilismul infantil devenit apoi scepticism, activ chiar și în miezul religiei. Cât despre misticism, el se manifestă în uimirea pe care o resimt atunci când mă încearcă emoțiile poetice din viața mea.

Juvenilizare și incompletitudine

În perioada revistei *Arguments*, așadar înainte de *Paradigme* 36, am fost frapat de teoria lui Bolk, potrivit căreia omul ar fi o primată care, spre deosebire de maimuțe, și-a conservat caracterul fetal: fără sistem pilos pe corp, cu fața plată, nu alungită sub formă de bot, cu prepuț în jurul glandului. Pe plan psihic și afectiv, ființa umană adultă își poate păstra curiozitățile de copil și aspirațiile de adolescent, precum și puternice sentimente de afecțiune față de părinți și prieteni. De unde și ideea că procesul de hominizare a fost un proces de juvenilizare și în același timp unul de bipedizare, de cerebralizare, de manualizare.

Tot de aici decurge și ideea umanizării ca fiind neterminată. Această trăsătură creează un sentiment de lipsă, de absență, o nevoie de dragoste și fervoare, o aspirație către absolut. Heidegger a diagnosticat această căutare a absolutului prin angoasa proprie ființei care suntem, căreia îi lipsește ceva și mereu îi va lipsi.

Inconstanța și versatilitatea umană

Relațiile dintre *sapiens*, *demens*, *faber*, *mythologicus*, *œconomicus*, *ludens* și *liber* pot fi flexibile și schimbătoare de la individ la individ.

De aici și inconstanțele atâtora dintre noi, capabili de tot ce e mai rău și de tot ce e mai bun, înțelegători în anumite cazuri, obtuzi și insensibili în altele, când buni, când răi, idealiști și cinici deopotrivă. Relațiile dintre raționalitate/pasiune/delir/credință/mit/religie sunt în fiecare dintre noi permutabile, instabile și modificabile. Ființa umană nu e nici bună, nici rea, ci complexă și versatilă.

De asemenea, trebuie să ținem cont de evoluții și transformări. Fiecare om evoluează începând din copilărie, sub efectul circumstanțelor, influențelor, experiențelor, inclusiv la vârsta adultă și la bătrânețe.

Și, în sfârșit, trebuie să avem în vedere derivele și convertirile, atât la scară individuală, cât și la scara unei națiuni.

Sunt nenumărate derivele pricinuite de întorsăturile istorice, care la rândul lor bulversează mințile și le îndepărtează de calea cea dreaptă. Printre multiplele derive pe care le-am putut observa, am văzut Adunarea Națională a Frontului Popular votând pentru atribuirea puterilor depline mareșalului Pétain. I-am văzut pe pacifiștii de stânga deviind spre Vichy, apoi colaborând nu pentru o *pax germanica* (în 1940 și la începutul lui 1941), ci pentru războiul german și pentru nazism. Am văzut socialiști deviind spre o Europă nazistă despre care credeau că va deveni socialistă. L-am văzut pe liderul comunist Doriot devenind nazist și murind în uniforma Waffen-SS. În Germania, în anii 1930, am văzut mase antifasciste trecând la fascism, iar mai târziu, în Italia, mase fasciste trecând la antifascism. Am văzut comuniști însuflețiți de cea mai frumoasă ideologie fraternă devenind inumani și cruzi. Am văzut intelectuali – în primul rând pe șeful lor, apostolul raționalismului, Julien Benda – enunțând justificări pentru procesele trucate și demente ale erei staliniste. Am văzut-o pe Dominique Desanti prefăcându-se din pisicuță răutăcioasă în tigroaică nemiloasă și scriind infama și stupida carte *Masques et visages de Tito et les siens*. L-am văzut pe scepticul și subtilul Pierre Courtade, ca și pe uriașul Pierre Hervé justificând în termeni abjecți procese ele însele abjecte. La fel cum l-am văzut și pe bunul André Mandouze legitimând asasinatele și calomniile FLN-ului [37] aduse adepților lui Messali Hadj: „Ce vrei, nu poți să faci omletă dacă nu spargi ouăle.“ Văd în prezent derive intelectuale surprinzătoare și vom mai vedea și altele…

Transformările survenite odată cu vârsta și experiența nu sunt neapărat și triumfuri ale lucidității. Așa au ajuns atâția comuniști, maoiști și troțkiști blazați

să se convertească la naționalismul xenofob sau la religia din copilărie. În ceea ce mă privește, păstrându-mi aspirațiile din tinerețe și respingând definitiv logicile sectare, m-am convertit la autonomia politică totală.

În sfârșit, există și un fenomen uimitor care răstoarnă o convingere, transformând-o în contrariul ei: iluminarea. E ceea ce i s-a întâmplat lui Saul, devenit Pavel pe drumul Damascului, e ceea ce i s-a întâmplat necredinciosului și depravatului Augustin, devenit model de credință și de pietate, e ceea ce i s-a întâmplat lui Paul Claudel în timpul slujbei de Crăciun din 1886 de la Notre-Dame, când ateul a fost străfulgerat de har: „Într-o clipă, inima mea a fost atinsă și am crezut." La fel și Charles Péguy și Ernest Psichari, nepotul lui Renan, care s-au convertit la începutul secolului al XX-lea. Mai târziu, alții, ca Paul Éluard, s-au convertit la comunism ca să scape de nihilism („Dacă nu ar exista Partidul, aș da drumul la robinetul cu gaz").

Parcursul subteran al rațiunii

Au existat fără îndoială convertiri progresive, dar rămase multă vreme invizibile pentru ceilalți și poate chiar pentru persoana în cauză, convertiri datorate unui parcurs subteran al rațiunii. Așa s-a întâmplat cu tânărul Juan Carlos, crescut în franchismul integrist și care, ajungând pe tron, a devenit garantul democrației spaniole. Așa s-a întâmplat și cu Mihail Gorbaciov, secretar general al PCUS [38], aparatcic-șef, care s-a transformat în umanist european și planetar, fără îndoială descendent al umanismului marxist, dar depășindu-l. În fine, rațiunea subterană l-a transformat pe episcopul aparent conformist Bergoglio în Papa Francisc, care a reînnodat cu mesajul evanghelic de fraternitate și a devenit purtător de cuvânt al umanității în fața pericolului ecologic și a dezlănțuirii mondializate a profitului.

Trebuie să spun că, pentru mine, acesta este unul dintre lucrurile cele mai reconfortante din lume: să știu că în minți aparent conforme cu convingerile care le-au fost inculcate, fie ele politice sau religioase, travaliul subteran al conștiinței a transfigurat oameni care, precum Gorbaciov sau Papa Francisc, au devenit purtători de cuvânt ai umanității.

Trinitatea umană

Am arătat până aici în ce constă complexitatea proprie indivizilor. Trebuie să indic rapid faptul că această complexitate individuală este unul dintre cei trei termeni ai trinității complexe care definește umanul: individ/societate/specie.

În această trinitate umană, la fel ca în Sfânta Treime, fiecare termen este în același timp generator și generat. Astfel, indivizii sunt generați de către specie, pe care o generează în uniunea sexuală reproducătoare. Interacțiunile dintre indivizi generează societatea, dar aceasta se răsfrânge asupra indivizilor, care își însușesc limbajul și cultura ei, iar prin asta ea le împlinește umanitatea. Fiecare dintre cei trei termeni se regăsește în ceilalți. Astfel, societatea ca tot se află în indivizi, care se află la rândul lor în interiorul societății, iar specia ca patrimoniu ereditar este inclusă în ADN-ul fiecăreia dintre celulele noastre, în același timp înglobându-ne în ea.

Suntem posesori ai vieții și ai genelor noastre, dar suntem posedați de forța lor organizatoare, care ne comandă funcționarea inimii, plămânilor, arterelor, sistemului digestiv.

De altfel, gândirea noastră este posedată de mituri, religii și ideologii care, produse ale minții umane, au devenit stăpâni și dominatori și cer adorație și sacrificii. În sfârșit, ne aflăm în stare de transă și de cvasi-posesie în iubire, în entuziasm, în dans.

„Treji, și totuși dorm", scrie Heraclit. Într-un fel, suntem niște somnambuli superficial treziți din somn.

Sper ca acest capitol să îl incite pe cititor să își dezvolte o conștiință a complexităților umane, atât de des ascunse în spatele simplismelor, unilateralismelor și dogmatismelor.

5
Experiențele mele politice: în iureșul secolului

Politica mi-a dat buzna în minte la vârsta de treisprezece ani, după manifestările antiparlamentare din 6 februarie 1934. I-am văzut atunci pe colegii mei de clasă divizându-se în partizanii Crucii de Foc, pe de o parte, și susținătorii frontului comun social-comunist (care în curând avea să se lărgească, înglobându-i și pe radicalii Frontului Popular), pe de alta, ceea ce uneori ducea la ciocniri violente.

Cum nu aveam nicio convingere de-a gata, opiniile contrare din jur mi-au stimulat un soi de scepticism care m-a îndrumat spre lectura lui Anatole France.

Apoi, de-a lungul acelor ani chinuiți, mi-am făcut propria cultură, care a rămas la baza ideilor mele politice succesive până în ziua de astăzi. Ea integra, pe de o parte, tradiția umanistă franceză – de la Montaigne la Romain Rolland, trecând prin Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, Hugo –, iar pe de altă parte, umanismul rus al lui Tolstoi și mai ales cel al lui Dostoievski, întrucât conține o anumită sensibilitate la mizeria și tragediile umane care umanismului occidental îi lipsește și care astfel mi-a stârnit, pentru totdeauna, oroarea față de tot ceea ce ofensează și umilește.

Așa a prins rădăcini în mine o neștirbită aversiune față de disprețul sau respingerea nutrite pe criterii etnice, religioase, rasiale. Acesteia i s-au alăturat îndeaproape atât ideile de căpătâi ale Revoluției Franceze, cât și reflecțiile socialiste.

Fără îndoială, conștiința faptului că mă trag dintr-un popor care îndura un blestem milenar, conștiință întreținută de virulența antisemitismului din anii 1930–1940, a întărit în mine compasiunea pentru toți blestemații, înfrânții, aserviții, colonizații. Dar întotdeauna am vrut să mă situez la nivelul universalist al umanismului.

Lecțiile perioadei antebelice

Numai după război, așadar retrospectiv, am devenit con-știent de faptul că anii 1930 asistaseră, începând cu Criza Economică din 1929, la formarea unui ciclon

istoric gigant, dezlănțuit între 1940 și 1945 sub forma unui război mondial, care a lăsat în urmă între cincizeci și șapte-zeci de milioane de morți și un număr chiar mai mare de răniți, orfani și văduve.

Prins în spirala ciclonică a anilor de dinainte de război, intelectul meu avea acum de îndurat un balamuc mintal. Democrație, capitalism – acestor cuvinte purtătoare de interogații li s-au adăugat: socialism, comunism, revoluție, fascism și antifascism, în timp ce Germania nazistă repornea cursa înarmărilor, revendica și obținea teritorii, în timp ce se țineau demențialele procese de la Moscova, în timp ce Frontul Popular obținea puterea în Franța, în timp ce în Spania [39] se dezlănțuia războiul, cu intervenții germane, italiene, sovietice. Apoi Acordurile de la München, care au livrat Cehoslovacia Germaniei hitleriste.

În vreme ce îmi căutam adevărurile politice, simțeam înăuntrul meu pulsiuni contradictorii. Revoluția mi se părea necesară, dar periculoasă, reforma mi se părea necesară și ea, dar insuficientă. Mă convertisem la pacifism sub influența mărturiilor despre războiul din 1914–1918, și convingerile mele pacifiste mă făcuseră orb la teribilul imperialism nazist care amenința Europa.

Mi-am căutat adevărurile politice prin mii de tatonări, alăturându-mă în cele din urmă căutătorilor unei a treia căi, care ar fi fost menită să depășească criza economică și pe cea a democrației și, mai ales, să evite fascismul și stalinismul. Am aderat în 1938 la micul Partid Frontist fondat de Gaston Bergery în 1936 care, deopotrivă antifascist și antistalinist, lupta pe două fronturi și predica un socialism democratic în cadru național.

Mi-am dat seama de criza democrației, de aportul critic al marxismului la capitalism, de caracterul ignobil propriu nazismului, precum și de caracterul ignobil propriu stalinismului – deși conștiința acestui din urmă fapt a trebuit să slăbească, apoi să dispară de tot în 1942.

Nu mi-am dat seama în schimb de somnambulismul care cuprinsese populația, lumea politică și militară, cu doar câteva excepții notabile, și care îi făcea pe toți orbi la cel mai mare pericol al epocii: ascensiunea înspăimântătoare a unei Germanii naziste. Împinsă de mitul halucinant al superiorității sale „ariene", aceasta se consacrase nu numai recuperării teritoriilor de limbă germană, cât mai ales cuceririi de spațiu vital prin colonizarea populațiilor slave.

Nu ne-am dat seama (aici mă includ și pe mine) de natura și de ascensiunea totalitarismului, care începuse parțial în Italia, apoi cucerise în întregime URSS și aproape în întregime Germania nazistă, unde o parte a economiei rămânea sub control statal.

Pactul germano-sovietic a fost o lovitură de trăsnet absolut neprevăzută. În

timp ce negocierile dintre sovietici și anglo-francezi trenau, cei din urmă refuzând să accepte ca URSS să intre în Polonia în cazul unei invazii naziste, cele două puteri esențialmente inamice prin ideologie și politică, Germania nazistă și Uniunea Sovietică, au încheiat un pact de non-agresiune care presupunea împărțirea Poloniei, repartizarea zonelor de influență, cooperarea economică și chiar livrarea către naziști a comuniștilor germani refugiați în URSS.

Ce învățăminte pot fi trase din această experiență? Lecția inconștienței somnambulice proprie epocilor care precedă și pregătesc dezastrele istorice. Lecția consecințelor uriașe ale erorilor, orbirilor, iluziilor conducătorilor și populațiilor. Lecția incapacității generale de a discerne caracterul nou al totalitarismelor și, mai ales, de a înțelege voința implacabilă a Germaniei de a domina și coloniza Europa slavă.

Este halucinantă această succesiune de evenimente neașteptate, de la Criza Economică din 1929 și venirea lui Hitler la putere până la pactul germano-sovietic, ultimul și cel mai stupefiant dintre evenimentele de dinainte de război.

Lecțiile războiului și ale Ocupației

După somnambulismul „războiului ciudat“ [40], adică acea stare de pace în plin război, am fost luați prin surprindere de atacul brusc al germanilor din 10 mai 1940 și de prăbușirea armatelor anglo-franceze. Niciodată Franța nu mai fusese invadată atât de rapid și radical, niciodată armatele ei nu se mai prăbușiseră atât de rapid și radical. Încă o dată, incredibilul devenea realitate.

Imediat, regimul de la Vichy a aruncat vina dezastrului pe umerii Frontului Popular, uitând de propriul stat-major, care lansase armatele aliate în Belgia și Țările de Jos, în timp ce Guderian își trimitea tancurile în Ardeni – „impenetrabili“ și „obstacole de netrecut“, potrivit mareșalului Pétain –, cucerea Sedanul și ataca pe la spate trupele anglo-franceze, grăbindu-se spre Dunkerque. Toate dispozitivele de luptă franceze s-au prăbușit sub asalturile Wehrmachtului. Paul Reynaud a fost înlocuit de mareșalul Pétain, care a cerut armistițiul la 17 iunie, de la Bordeaux, și l-a obținut pe 24, cu consecințele pe care le cunoaștem deja.

Incredibila experiență din iunie 1940 a fost cea a unei Franțe în descompunere. Nu numai armata era dislocată, cu trupele retrăgându-se în debandadă, ci și din nord, de la Paris, din Alsacia, din Lorena, din Bretania, din centrul țării, milioane de francezi – care cu mașina, care cu șareta, care pe jos – se revărsau pe drumuri către sud, uneori sub gloanțele avioanelor germane. S-au

manifestat în nenumărate forme atât solidaritatea, cât și refuzul ei. Este unul dintre învățămintele pe care le-am tras din această experiență: catastrofele (iar aici intră și pandemia de Covid) determină două comportamente contrarii, altruismul și egoismul.

În ceea ce mă privește, la Toulouse am avut parte de experiența solidarității dintre studenții refugiați și de cea a bunăvoinței și generozității profesorului Faucher, care se ocupa de organizarea primirii lor, de hrană și cazare.

Cât pe ce să uit să semnalez încă o trăsătură tipică dezastrelor. Proliferarea zvonurilor: încă de la primele înfrângeri, se spunea că germanii puseseră în ariergardă spioni și sabotori civili, care alcătuiau coloana a cincea. Vânătoarea de spioni s-a lăsat cu câteva victime nevinovate. După înfrângere, s-au răspândit spontan profeții ale Sfintei Clotilda care anunțau restabilirea victorioasă a Franței. Au fost nenumărate zvonurile împrăștiate sub Ocupație, printre ele numărându-se și acela, optimist, despre eșecul debarcării germane în Anglia.

Mitul Pétain a avut o forță tutelară imensă, iar descreșterea ei a fost lentă. Învingător la Verdun, mareșalul Franței nu putea decât să servească interesele Națiunii. Imaginea lui de patriarh era liniștitoare, protectoare. A fost nevoie de multe cedări pentru ca impresia să pălească. De fapt, în pofida mass-mediei, care în perioada Ocupației lăuda unanim colaborarea, și în pofida declarațiilor gaulliste de la Radio Londres, care denunțau trădarea, o bună parte a opiniei publice franceze își făurise o concepție proprie, care liniștea și în același timp justifica atentismul: pétaino-gaullismul. Pétain era scutul protector, de Gaulle – sabia eliberatoare. În conversațiile particulare circula chiar ideea complicității dintre cei doi.

Restricțiile, mai ales cele alimentare, au determinat înflorirea pieței negre, care a dat naștere la multă corupție, dar și la forme de solidaritate. Familiile de țărani (Franța era încă majoritar rurală) le trimiteau rudelor de la oraș unt, brânzeturi, pui etc. Prietenii își făceau servicii unii altora, la fel furnizorii și clienții. La Lyon, Madame Blanc, coafeza la care tata a locuit o vreme, îi dădea tot felul de mezeluri și alte provizii alimentare, primite de la cliente.

Ocupația a fost revelatoare în ceea ce privește extraordinara capacitate a oamenilor de a se descurca atunci când se instalează penuria. A scos la suprafață o rezistență masivă și adeseori pasivă la adevărurile oficiale, care se manifesta uneori prin fluierături la cinema atunci când se difuzau actualitățile germane. O rezistență masivă care, firește, nu era îndreptată direct spre ocupant, ci mai degrabă spre adversitatea creată de el.

În ciuda tuturor mijloacelor de comunicare în masă, care ridicau în slăvi

bunăvoința germană și victoriile Wehrmachtului, o bună parte a opiniei publice le-a rămas ostilă germanilor, refuzând să creadă în victoriile lor.

Înfrângerea, Ocupația, colaborarea, iar apoi Rezistența au antrenat în multe minți schimbări extraordinare. Am menționat deja faptul că au existat pacifiști de stânga care de groaza războiului, au acceptat *pax germanica*. Atunci când această pace s-a topit în războiul devenit mondial, pe pacifiștii inițiali i-a înghițit belicismul pro-german, așa că s-au trezit condamnând Rezistența. Cât despre Joseph Darnand, se spune că ar fi căutat să plece la Londra în 1940, dar în 1943 a devenit șef al Miliției, adică cea mai rea formă de colaborare. Unii naționaliști antigermani au devenit colaboratori pro-naziști. Alții, precum Claude Roy, Daniel Cordier, Emmanuel d'Astier de La Vigerie, au devenit comuniști sau socialiști. Unii internaționaliști au devenit patrioți.

Au izbucnit conflicte și în interiorul Rezistenței, între comuniști și gaulliști, dar niciodată nu au fost atât de violente ca în Iugoslavia. Printre conducătorii puternicei Mișcări pentru Eliberare Națională erau destui spioni comuniști, lucru care avea darul să amortizeze rivalitățile. Au existat conflicte și în sânul Consiliului Național al Rezistenței, însă pentru mulți – printre care mă număram și eu –, Rezistența a însemnat o magnifică experiență a fraternității. Eliberarea a fost un moment sublim, dar și-a avut și ea uscăturile ei: tunsoarea rușinii pentru femeile care se culcaseră cu germani, denunțări false, îndârjirea epurativă care făcea din păcatele veniale păcate capitale.

Lecția perioadei: imposibilul s-a înfăptuit în 1940 odată cu prăbușirea Franței, apoi, din decembrie 1941, deznădejdea s-a preschimbat în speranță odată cu prima înfrângere a germanilor.

Incredibila irupere a neașteptatului în istorie – pactul germano-sovietic din 1939 – a fost ocultată și dată uitării doi ani mai târziu, când s-a produs un alt lucru neașteptat: rezistența victorioasă a Moscovei în fața trupelor germane. Iar eu am făcut parte din rândul celor care au trecut pactul sub tăcere, ba chiar l-au disculpat, bucuros de rezistența neașteptată a Moscovei și de neașteptata intrare în război a Statelor Unite, după Pearl Harbor.

Aici trebuie să indic circumstanțele uimitoare care au condus la cea dintâi înfrângere a germanilor în fața Moscovei. Înainte de toate, Hitler a fost nevoit să își întârzie cu o lună ofensiva în URSS plănuită pentru mai 1941, pentru că, tot pe neașteptate, armata greacă a rezistat în fața agresiunii italiene și Mussolini i-a cerut ajutorul lui Hitler. Armata germană și-a rezervat o lună ca să invadeze Iugoslavia și să reducă mai întâi rezistența sârbă, apoi pe cea greacă, înainte să intre în Atena în aprilie 1941 și să ocupe Grecia. I-au trebuit trei săptămâni ca să

își refacă forțele, ca să poată ataca URSS pe 22 iunie.

De-a lungul verii lui 1941, armata germană care se revărsa în URSS a întâlnit o rezistență neașteptată în drum spre Moscova și și-a abandonat temporar obiectivul, pentru a cuceri în loc Ucraina. În toamnă, când și-a reluat ofensiva asupra Moscovei, a fost întârziată de ploi diluviene timpurii și paralizată la porțile Moscovei de un îngheț survenit și el prea devreme.

De altfel, Stalin, aflând de la Sorge, spionul lui la Tokio, că Japonia nu va ataca Siberia, a ordonat ca armata sa din Extremul Orient, călită la frig și echipată cu tancuri T-34 și cu aruncătoare de proiectile reactive Katiușa, să fie adusă cu transsiberianul. L-a numit comandant al frontului de la Moscova pe generalul Jukov, al cărui geniu militar a fost decisiv de-a lungul acestui război. Pe 5 decembrie 1941, Jukov a declanșat ofensiva care a împrăștiat trupele germane cale de două sute de kilometri, salvând Moscova.

Pe 7 decembrie, aviația japoneză a atacat Pearl Harbor și Statele Unite s-au aruncat în război. În două zile, soarta lumii se schimbase.

Lecția de ținut minte de aici este că acest conflict a dus până la paroxism barbaria războiului și mai ales barbaria proprie nazismului. Cea mai cultivată țară din Europa a devenit sclavagistă pentru populațiile slave și, începând din 1942, s-a făcut vinovată de genocid față de evreii și țiganii din Europa.

Euforie și dezvrăjire

În Rezistență se născuseră speranțe uriașe într-o lume nouă. Unii își doreau o societate democratică și socială echitabilă, alții o societate fraternă, așa cum își imaginau că trebuie să fie URSS.

Guvernele de coaliție postbelice au trecut într-adevăr la instaurarea de măsuri sociale. Dar lumea la care speram nici că a sosit. Dimpotrivă, alianța Est–Vest s-a transformat în Războiul Rece. O nouă glaciațiune stalinistă avea loc în URSS. Se înfruntau două imperialisme. Așa am trecut de la euforie la dezvrăjire, de la speranță la frică.

În primii ani ai Războiului Rece, imperialismul american, dotat cu un monopol atomic provizoriu, m-a făcut orb la imperialismul sovietic și la dominația totalitară pe care o exercita asupra națiunilor vasalizate. Supremația americană mă împiedica să înțeleg că sistemul sovietic e cel mai rău lucru din a doua jumătate a secolului al XX-lea, în vreme ce dincolo, uneori, democrația era capabilă să tempereze abuzul capitalismului.

Începând cu momentul adeziunii mele la comunism, trecusem cu vederea

cele mai rele aspecte ale URSS, crezându-le de domeniul trecutului. Dar după Raportul Jdanov din 1947, care condamna toată literatura și toată cultura independentă, am devenit nu numai conștient, ci și critic la adresa cretinizării culturale impuse la ordinul URSS. Eu, Dionys și Robert, susținuți de alți câțiva, am constituit o opoziție „culturală" fermă, fără să punem totuși sub semnul întrebării politica generală a Partidului și nici natura sa. Denunțam între noi cretinismul, minciuna, dogmatismul, calomniile ca fiind tot atâtea defecte secundare și provizorii ale comunismului stalinist, fără să înțelegem că ele traduceau, de fapt, însăși natura lui.

Am amuțit din punct de vedere politic odată cu procesul Kravcenko din 1949 [41], chiar după ce am întâlnit-o pe Margarete Buber-Neumann, venită să depună mărturie în favoarea dezertorului sovietic. Ea ne-a dezvăluit că, urmare a pactului germano-sovietic, Stalin îi livrase lui Hitler pe comuniștii germani care se refugiaseră în URSS. Așa ajunsese ea din gulag în lagărul de concentrare de la Ravensbrück.

În cele din urmă, ticăloșia și imbecilitatea procesului Rajk din 1949 [42] au determinat în mine o ruptură mai întâi subiectivă, dar care în 1951 a devenit obiectivă, mergând până la excludere. Devenisem conștient de caracterul mistic, religios al Partidului. Văzusem cum transforma ființe la început binevoitoare și tolerante în fanatici obtuzi. Dar ceea ce m-a făcut să îmi vomit literalmente toată credința de până atunci a fost excesul de minciuni și ticăloșii reunite în acest proces ca într-un microcosmos. Și, în ciuda acestei rupturi interioare, cu adevărat dureroasă a fost abia ruptura marii camaraderii și mai ales a marilor prietenii de care avusesem parte. A trebuit să tai cordonul ombilical care mă împiedica să mă nasc pentru mine însumi. Aveam treizeci de ani.

Apoi am fost nevoit să întreprind, la modul deplin și radical, autocritica a șase ani de orbire și iluzii, ceea ce am făcut în 1958. A trebuit și să înțeleg care anume a fost răul specific al secolului al XX-lea: totalitarismul unui partid unic. Mulți refuzau ideea că doi dușmani ireductibili, așa cum erau nazismul și comunismul, aveau în comun totalitarismul. Totala opoziție dintre ideologia universalistă a comunismului, care îmbrățișa întreaga umanitate, și ideologia rasistă a superiorității ariene proprii Germaniei naziste contribuia la respingerea acestei idei. Și totuși, atât într-un caz, cât și în celălalt, singurul deținător al tuturor adevărurilor antropologice și istorice era un partid unic care își exercita controlul asupra tuturor activităților umane, inclusiv în viața personală, cu sprijinul unei poliții atotputernice supuse partidului, dar care îl și supunea prin puterea ei. Publicarea cărții lui Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, a avansat

conceptul în 1951. [43] Dar definiția ei mi s-a părut insuficientă. Abia mai târziu, în 1983, urmărind istoria post-stalinistă a URSS, mi-am publicat eseul *De la nature de l'URSS* [44], pentru a înțelege acest fenomen de o extraordinară amploare și nou în raport cu oricare altă formă de dictatură.

În secolul al XXI-lea, este cu atât mai important să înțelegem capacitatea lui de a impune sclavia și de a domestici mințile cu cât actualmente prind formă toate elementele proprii unui neototalitarism, al cărui prim model s-a instalat în imensa Chină. Este, așadar, necesar să îi sesizăm diferența specifică, dar și asemănarea cu totalitarismul trecut. Voi reveni la acest subiect.

Raportul Hrușciov, care denunța regimul lui Stalin, mi-a redat o vreme oarecare speranțe într-un comunism liberal, dar înăbușirea Revoluției Ungare din 1956 a înfăptuit ruptura finală. Aceasta a fost totală și m-a învățat două dintre adevărurile mele.

Primul: experiența sejurului meu în Stalinia a fost decisivă ca să pot înțelege cum funcționează mințile fanatice și ca să devin alergic la ele.

Al doilea: tot ea m-a ajutat să înțeleg că eram, fundamental, și de dreapta, și de stânga. De dreapta, în sensul în care mă hotărâsem ca de atunci înainte să nu mai sacrific niciodată ideea de libertate. Iar de stânga, pentru că eram convins nu atât de necesitatea unei revoluții, cât de posibilitatea unei metamorfoze.

În sfârșit, demistificarea prin care am trecut mi-a permis să îmi regenerez concepția despre stânga, care după mine trebuie să își extragă esența din patru surse: sursa libertară pentru împlinirea indivizilor, sursa socialistă pentru o societate mai bună, sursa comunistă pentru o societate fraternă și sursa ecologică pentru a integra mai bine umanul în natură și natura în uman.

Extraordinarul deceniu 1950

5 martie 1953: moartea lui Stalin. Iunie 1953: revolta din Germania de Est împotriva regimului comunist. Războiul din Algeria, din 1954 până în 1962. 24 februarie 1956: raportul prin care Hrușciov îl denunța pe Stalin. Iunie 1956: revolta de la Poznań, apoi Octombrie polonez, care a venit cu o eliberare provizorie. 23 octombrie 1956: Revoluția Ungară, reprimată cu ferocitate în noiembrie. Sfârșitul lui octombrie 1956: războiul israelian împotriva Egiptului, susținut de intervenția anglo-franceză în Suez. 13 mai 1958: puciul din Algeria. Octombrie 1958: de Gaulle este numit la putere în mod legal, A IV-a Republică Franceză este abolită și A V-a Republică, dotată cu o putere prezidențială, este proclamată. 1961: eșecul celui de al doilea puci al generalilor Algeriei împotriva

lui de Gaulle.

Acești opt ani de evenimente nu numai neașteptate, ci și incredibile (precum denunțarea lui Stalin de către succesorul său și prăbușirea celei de A IV-a Republici Franceze) declanșează pe de o parte criza comunismului sovietic, iar pe de altă parte, pe cea a democrației rezultate în urma Eliberării. Revoluțiile muncitorești din Polonia și Ungaria se fac împotriva partidului „clasei muncitoare", iar armata așa-zis „sovietică" înăbușă în sânge sovietele muncitorești de la Budapesta. Aceste evenimente au început să dea în vileag minciuna Uniunii Sovietice, au zguduit religia mântuirii terestre promise de comunism și au constituit preliminariile prăbușirii sale.

Claude Lefort, Robert Antelme, Dionys Mascolo și cu mine întreprindem o călătorie de solidaritate cu mașina prin Polonia temporar eliberată. Ne entuziasmăm în legătură cu Revoluția Ungară și creăm un comitet de primire pentru maghiarii care se autoexilează în Franța.

Ca o coincidență cu aceste evenimente, lansez împreună cu câțiva prieteni revista *Arguments*, care își ia misiunea de a reflecta asupra crizei comunismului și a democrației, apoi de a întreprinde o regândire generalizată, integrând problemele vieții cotidiene și personale (dragostea). În paginile ei i-am publicat pe gânditorii Școlii de la Frankfurt necunoscuți pe atunci în Franța, precum Theodor Adorno și Max Horkheimer. Dintr-un text al lui Heidegger apărut în revistă am împrumutat și mi-am însușit conceptul de „eră planetară", pentru a desemna istoria umanității din momentul cuceririi Americilor.

De altfel, am intervenit în războiul din Algeria fondând, împreună cu Dionys Mascolo, Robert Antelme și Louis-René des Forêts, un comitet al intelectualilor care se opuneau războiului din Africa de Nord, legitimând independența Algeriei și dorind în același timp ca ea să aibă legături privilegiate cu Franța. La început am ignorat realitățile algeriene, dar apoi am aflat că o mișcare națională algeriană fusese fondată încă din 1927 de către Messali Hadj, care avusese de îndurat interdicții și încarcerări chiar și sub Frontul Popular.

În 1954 s-a produs o ruptură între Messali și comitetul său central, iar un grup de tineri activiști a declanșat insurecția de Toussaint din 1954, a fondat FLN-ul și i-a cerut lui Messali să adere. Ca urmare a refuzului său, FLN-ul a purtat un război de exterminare a messalismului, denunțându-l pe Messali însuși drept agent al Franței și trădător al Algeriei.

Când am fost în partidul comunist, am păstrat tăcerea în legătură cu mârșava exterminare fizică și morală a troțkiștilor. Dar nu mai puteam să tac într-un caz similar, în care era ultragiat însuși părintele Algeriei independente. Am apărat,

așadar, onoarea lui Messali. Apoi, după cel de al doilea puci din Algeria și după asasinarea de către propriul partid a lui Abane Ramdane, unul dintre liderii FLN-ului, am luat atitudine în favoarea negocierii urgente de pace, pentru a evita ca Franța și Algeria să se scufunde într-o dictatură militară. Geniul politic al lui de Gaulle a reușit să o evite în cazul Franței, însă Algeria nu a rezistat. Eu am rămas deviant, neînțeles, insultat de către cei care aproape sacralizaseră FLN-ul, ca și de către partizanii Algeriei franceze, ceea ce m-a costat un atentat eșuat din partea OAS [45]. La fel, câțiva ani mai târziu, compasiunea mea față de soarta poporului palestinian colonizat m-a costat, și mă costă încă, o mulțime de neînțelegeri, insulte și calomnii.

Lecția pe care o extrag de aici este că solitudinea și devianța trebuie acceptate atunci când în joc sunt adevărul faptelor și onoarea. Trebuie să știi să înduri când nu ești înțeles, să nu cedezi în fața imprecațiilor, delirurilor și urii.

Dar lecția globală a anilor 1950 este de extras din incredibila bulversare a celor două regimuri care păreau de neclintit, URSS și democrațiile populare, respectiv cea de A IV-a Republică Franceză.

Reversul celor treizeci de ani glorioși

Dezvoltarea economică a Europei Occidentale, începută către 1955, a continuat până la criza din 1973, constituind ceea ce Jean Fourastié a numit „cei treizeci de ani glorioși“ [46].

Datorită acestei dezvoltări economice, nivelul de trai crește, dar calitatea vieții scade, crește și individualismul, dar formele de solidaritate se împuținează, mobilitatea înregistrează progrese (mașini, turism, vacanțe), dar constrângerile tehnice sunt din ce în ce mai apăsătoare, bunăstarea materială sporește direct proporțional cu un rău existențial (ceea ce au resimțit în mod obscur generațiile din 1968), hegemonia crescândă a economicului merge mână-n mână cu degradarea politicului.

Pe plan intelectual, structuralismul vine cu o metodă extrasă din lingvistica lui Jakobson, pe care o aplică în scopul cunoașterii realităților umane, însă noțiunea de structură, devenită astfel suverană, elimină omul, subiectul, istoria.

Cornelius Castoriadis, Claude Lefort și cu mine rezistăm acestei gândiri reducționiste și disjunctive. Scopul eforturilor fiecăruia dintre noi este să integreze și în același timp să depășească gândirea lui Marx. Pentru mine, acest lucru va însemna gândirea complexă.

De-a lungul acestei perioade, cultura mea foarte diversă și curiozitatea mi-au

permis să depistez în stare născândă fenomene pe atunci încă imprevizibile.

La fel ca după Noaptea Națiunii din 1963 [47], am observat formarea unei culturi adolescentine autonome, premisă a lui Mai 1968, revoltă juvenilă împotriva Autorității și breșă în linia de plutire a civilizației noastre.

De-a lungul acelor ani, am devenit conștient de progresul aspectelor negative ale civilizației occidentale, concomitent cu regresul efectelor pozitive. De unde elaborarea unei „politici a civilizației“ [48] care să le remedieze, dezvoltată într-un eseu publicat în 1997.

Extrag din acești ani lecția că un progres economic și tehnic poate antrena un regres politic și civilizațional, ceea ce în opinia mea se manifestă din ce în ce mai vizibil în secolul al XXI-lea.

Trezirea conștiinței ecologice

Cei treizeci de ani glorioși se încheie cu șocul petrolier din 1973, rezultat din embargoul impus de țări din Orientul Mijlociu ca ripostă la susținerea Israelului în timpul Războiului de Iom Kipur.

Descopăr dintr-odată că Europa nu mai este puterea dominatoare și colonialistă la care refuzasem să mă raliez, ci o biată vechitură, dependentă de petrol ca de o transfuzie sangvină vitală. Am crezut atunci în construirea unei Uniuni Europene care să devină o pildă pacifistă și democratică în lume – până când decepțiile succesive m-au adus în punctul în care mi-am abandonat orice speranță.

În 1972 s-a petrecut un eveniment de importanță planetară care nu a fost perceput la adevărata sa amploare decât de o minoritate intelectuală, și aceea răsfirată: publicarea raportului profesorului Meadows, de la Massachussetts Institute of Technology, care făcea cunoscut procesul de degradare a biosferei cauzat de dezlănțuirea tehno-economică, pricinuită la rândul ei de o sete insațiabilă de profit. Această degradare nu afecta numai biodiversitatea vegetală și animală, ci și întreaga umanitate, prin poluarea râurilor, oceanelor, orașelor, solurilor exploatate în agricultura la scară industrială și prin alimentația rezultată din acest tip de agricultură, care presupunea închiderea masivă a animalelor și hrănirea lor artificială. Pentru a ține piept acestei degradări implacabile a biosferei, era nevoie ca fiecare națiune în parte să se orienteze nu numai spre o politică nouă, ci și spre un acord internațional.

M-am numărat printre cei conștienți de problemă și de amenințarea pe care o

reprezenta și am ținut în același an 1972 o conferință publicată la vremea aceea sub titlul „Anul I al erei ecologice“, urmată de numeroase articole.

Conștiința ecologică nu s-a extins decât parțial și într-un ritm foarte lent, în pofida catastrofelor semnificative, mai ales a celor de la Cernobîl și Fukushima, și în pofida agravării constante a situației în toate domeniile, atât naturale, cât și civilizaționale și umane. Nu am încetat niciodată să fiu prezent pe acest front.

Crize și războaie

Nu am crezut în programul Uniunii Stângii, adoptat în 1972, dar am fost destul de mulțumit de alegerea lui François Mitterrand, căruia îi cunoscusem cele mai bune laturi în timpul Rezistenței și pe cele mai rele în timpul războiului din Algeria.

Meritele președinției sale au fost acelea de a fi impus o alternanță politică în locul dominației dreptei și de a fi suprimat pedeapsa cu moartea. Cu excepția unei mese private la care am fost invitat, nu m-am numărat printre apropiații săi, dar l-am apărat când a fost atacat după publicarea cărții pe care Pierre Péan [49] o consacrase tinereții sale, revelându-le generațiilor actuale „vichysmul“ de dinainte de implicarea sa în Rezistență – lucru pe care noi îl știam cu toții încă din 1943.

O întorsătură istorică de anvergură mondială s-a produs în anii 1980 fără să ne dăm seama, iar conștientizarea ei nu a survenit decât treptat și tardiv. Este vorba despre turnura neoliberală a lui Thatcher (1979–1990) și a lui Reagan (1981–1989), care a suprimat toate obstacolele din calea profitului, antrenând astfel cam peste tot în lume privatizarea serviciilor publice naționale și o enormă creștere a bogăției bogaților, cu o adâncire pe măsură a sărăciei săracilor.

Războiul din Iugoslavia a izbucnit în 1991. Croația și Bosnia-Herțegovina și-au proclamat independența, apoi, cu sprijinul Occidentului, Kosovo s-a desprins de Serbia în 1998–1999.

Am luat poziție împotriva intervenției militare sârbe în Croația, dar fără să cad într-o atitudine anti-sârbă sau pro-croată, căci naționalismul croat de purificare etnică se asemăna destul de mult cu cel sârb. În schimb, am susținut Bosnia-Herțegovina multietnică, acolo unde, din nefericire, radicalizarea războiului avea să distrugă coexistența convivială și diversitatea etnico-religioasă.

Războiul din Iugoslavia m-a convins de faptul că dislocarea imperiilor (otoman, austro-ungar, sovietic), determinând nașterea unor națiuni fiecare cu minoritățile ei etnice sau religioase, a fost unul dintre dezastrele istorice ale secolului al XX-lea. În vreme ce națiunile occidentale (Franța, Anglia, Spania) s-

au format integrând popoare extrem de diverse de-a lungul unei istorii multiseculare, noile națiuni s-au întemeiat pe o concepție etnico-religioasă de tip monolit, orientată spre epurarea minorităților.

Odată cu prima Intifada palestiniană (1987–1991), am înțeles măsura în care Orientul Mijlociu era o zonă seismică în care se confruntau nu numai Israelul și Palestina, ci și Orient și Occident, iudaism, creștinism și islam, interese petroliere și drepturi ale popoarelor și, prin puterile locale, de fapt marile puteri.

Iar odată cu cele două războaie din Irak (1990–1991, 2003–2011), cu războiul civil din Liban (1975–1990) și cu oribilul război din Siria (începând cu 2011), întreținut de intervențiile străine, am devenit atent la o altă zonă seismică, urcând la nord până în Armenia și Azerbaidjan și coborând la sud până în Etiopia, Eritreea și Libia.

În toate aceste conflicte, există o legătură inseparabilă între orori și erori.

Mondializarea a început efectiv odată cu introducerea capitalismului în prăbușita Uniune Sovietică, cu post-maoismul lui Deng în China și cu generalizarea comunicațiilor instantanee, prin telefon sau internet, între toate punctele globului. Aceasta din urmă constituie un proces tehno-economic de unificare a planetei. Dar, în egală măsură, ea a suscitat și aspirația la o mondializare alternativă a solidarităților.

Pe 11 septembrie 2001, două avioane pilotate de jihadiști s-au zdrobit de Turnurile Gemene de la World Trade Center, în New York. Acest uriaș eveniment, absolut neașteptat, a făcut cunoscut lumii întregi jihadul, formă fanatică de terorism islamist. Dar acest jihad fusese inițial sprijinit și înarmat de către Statele Unite în Afganistan, atunci când afganii luptau împotriva invaziei sovietice. De atunci, jihadul a devenit o amenințare mondială atât pentru țările arabo-musulmane (în lume, majoritatea victimelor sunt musulmane), cât și pentru lumea occidentală și africană.

În sfârșit, pandemia de Covid, provocând o criză planetară pluridimensională, a devenit un nou element de precaritate, incertitudine și angoasă. [50]

6
Experiențele mele politice: noile pericole

Înțelegând cât de inadecvată e compartimentarea cunoștințelor noastre în tratarea marilor probleme, animat de refuzul critic al unilateralismului și al reducționismului modurilor de gândire, constatând vidul gândirii politice în general și pe cel al socialismului în particular, admițând că nu numai Marx trebuia revizuit, că nu numai omul, viața și lumea trebuiau regândite cu ajutorul noilor cunoștințe, ci că însăși gândirea trebuia regândită și o nouă gândire politică trebuia întemeiată, am întreprins uriașa călătorie prin intermediul cunoștințelor, cu scopul de a degaja principiile unei cunoașteri și gândiri complexe.

Știință și politică

Formidabila dezvoltare a științelor fizice și biologice în secolele al XX-lea și al XXI-lea ridică probleme etice și politice tot mai severe. De fapt, începând cu secolul al XVII-lea, științele nu au mai putut să își întărească autonomia decât eliminând orice judecată de valoare, adică orice judecată etică sau politică. Puțin câte puțin, rolul lor în istoria societăților a ajuns să fie imens. Progresele fizicii nucleare au permis crearea, utilizarea, apoi multiplicarea armelor nucleare. Cele ale fizicii cuantice au favorizat dezvoltarea gigantescă a informaticii. Cele ale geneticii, și în sens mai larg ale științelor biologice, incită în direcția manipulărilor embrionului și ale ființei umane.

Or, științele nu cunosc nicio opreliște etică internă. Etica nu poate veni decât dinspre instanțele morale exterioare, fie ele laice sau religioase. Statele își însușesc puterile armei nucleare, care a devenit, pentru umanitate, o sabie a lui Damocles. Profitul ia în stăpânire genetica, transformându-i pe cercetători în oameni de afaceri, câtă vreme cercetarea medicală este acaparată de multinaționalele farmaceutice, care se dedică producerii unor remedii rentabile în detrimentul remediilor non-rentabile. Toate aceste forme periculoase de dezvoltare, agravate astăzi de pandemia de Covid, conferă o sumbră actualitate vechiului aforism al lui Rabelais: „Știința fără conștiință nu este altceva decât ruina sufletului.“

Comunitatea noastră de destin

Încă de la cartea mea *Terre-Patrie*, am devenit conștient de faptul că mondializarea tehno-economică a creat o comunitate de destin între toți oamenii, în miezul dezlănțuirii economice planetare și în condițiile degradării biosferei și ale pericolelor cauzate de multiplicarea armelor nucleare. Din păcate, această conștiință nu s-a putut dezvolta și amplifica.

Apoi am început să măsor din ce în ce mai bine efectele perverse ale mondializării tehno-economice (în direcția abisului?), ale dominației universale a profitului, ale crizei universale a democrațiilor, ale eșecului în cazul majorității revoltelor împotriva dictaturilor politice sau dominațiilor economice (adesea legate între ele).

În sfârșit, formarea în lumea întreagă, așadar și în Europa, a regimurilor autoritare cu chip parlamentar și mai ales neototalitarismul Chinei, întemeiat pe sistemele de supraveghere electronice, stă drept mărturie pentru regresul înregistrat la nivel mondial de la începuturile secolului al XXI-lea încoace.

Una dintre marile lecții ale experiențelor mele este că revenirea barbariei e întotdeauna posibilă. Nicio cucerire istorică nu este ireversibilă.

Gândirea complexă

Experiența marii crize planetare, multidimensionale, determinate de pandemia de Covid arată cu evidență necesitatea unei gândiri complexe și a unei acțiuni conștiente de complexitățile aventurii umane.

Mi-am consacrat cincizeci de ani din viață elaborării unei Căi care poate fi numită deopotrivă Metodă (în greacă, *methodos* înseamnă urmărire, sau căutare, a unei căi) ori Tao (care în chineză înseamnă drum, cale). Am făcut-o în cele șase volume ale lucrării *La méthode*, în cele patru cărți dedicate reformării educației [51] și prin propunerile politice avansate în cărțile mele *La Voie* [52] și *Changeons de voie* [53].

Dar această necesitate nu este nici înțeleasă, nici admisă de către majoritatea politicienilor, economiștilor, tehnocraților, antreprenorilor și rămâne ignorată de cei mai mulți dintre concetățenii mei. Niciodată capitalismul nu a mai fost atât de puternic, atât de hegemonic. A împământenit agricultura, devenită industrială, consu-mul sub influență publicitară, serviciile uberizate, lumea informației și a informaticii sub autoritatea GAFA [54]. Capitalismul domnește asupra sănătății prin industriile farmaceutice, a căror putere a crescut în timpul

pandemiei, și parazitează prin lobbyurile sale guvernele, instituțiile europene și internaționale. Și asta în plin somnambulism și orbire.

Și ce vedem în fața noastră? Conștiințe dispersate, revolte reprimate, asociații de solidaritate, puțină economie socială și solidară, dar nicio forță politică coerentă, care să dispună de o gândire-far precum aceea pe care o preconizez eu. Anticipez posibilitatea celui mai mare rău cu putință, ba chiar probabilitatea sa, dar cel mai mare rău nu este o certitudine, improbabilul e și el posibil, la fel și imprevizibilul.

De asemenea, de-a lungul timpului, mi-am forjat din ce în ce mai bine ideile politice cu ajutorul cunoașterii complexe și al gândirii complexe, ele însele inseparabile de trezirile conștiinței mele în sens politic, inspirându-le și lăsându-se inspirate de ele.

Și nu uit nici necesitatea de a-mi revizui gândirea, având în vedere surpriza pe care o provoacă evenimentul neașteptat, sau chiar la intervale regulate de timp, așa cum facem revizia motorului la fiecare zece mii de kilometri parcurși cu mașina.

Umanismul regenerat

Concepțiile mele sunt de aici înainte antropo-bio-eco-politice. Ele se revendică nu numai din gândirea complexă, ci și din ceea ce am numit umanism regenerat, concept pe care îl dezvolt în lucrarea *O nouă cale*.

Spun „regenerat", pentru că a fost deja enunțat lapidar de către Montaigne, în două fraze: „Socotesc toți oamenii din una și aceeași țară cu mine" [55] și „Fiecare numește barbarie tot ce nu-i stă lui în obicei" [56].

Umanismul regenerat se întemeiază pe recunoașterea complexității umane. El admite deplinătatea calității de om și integralitatea drepturilor pentru toți oamenii, indiferent de origine, sex sau vârstă. Își extrage esența din sursele eticii, adică din solidaritate și responsabilitate. Constituie umanismul planetar al Pământului-Patrie (care înglobează patriile, respectându-le).

De aici înainte, să fii umanist nu mai înseamnă doar să crezi că pericolele, incertitudinile și crizele (printre care cea a democrației, a gândirii politice, cea provocată de obsesia pentru profit, cea a biosferei și, în fine, cea multidimensională a pandemiei) ne-au legat într-o comunitate de destin. De aici înainte, să fii umanist nu mai înseamnă doar să știi că suntem toți oameni, asemănători și diferiți, nu mai înseamnă doar să vrei să scapi de catastrofe și să

aspiri la o lume mai bună. Să fii umanist mai înseamnă și să simți, în straturile cele mai profunde ale ființei tale, că fiecare dintre noi este un moment efemer dintr-o extraordinară aventură, aventura vieții care a dat naștere aventurii umane, cea care, după nenumărate creații, frământări și dezastre, a ajuns în punctul unei crize gigantice, în care se joacă însuși destinul speciei. Umanismul regenerat nu înseamnă, așadar, numai sentimentul apartenenței la o comunitate umană, cel de solidaritate umană – mai înseamnă și sentimentul că te afli în interiorul acestei necunoscute și incredibile aventuri și că îți dorești ca ea să continue în direcția unei metamorfoze, din care să ia naștere o nouă devenire.

Ce mi-a devenit din ce în ce mai clar cu trecerea timpului este că, în universul fizic și biologic, forțele de asociere și uniune se combină cu cele de dispersie și distrugere.

În istoria umană, această dialectică poate fi simbolizată prin relația indisolubilă dintre Eros, Polemos și Thanatos. Mi-e clar că Thanatos este învingătorul de pe urmă, dar mai este evident și că, orice s-ar întâmpla, viața noastră nu poate avea sens în lipsa părții ei de Eros.

7
Greșeala de a subestima greșeala

Calea mea

Mi-am găsit calea încă de la vârsta de optsprezece ani urmărind fără încetare marile interogații formulate de Kant, pe care le-am citat mai devreme: Ce pot să cunosc? Ce trebuie să fac? Ce îmi este îngăduit să sper?

Filozoful scria că, pentru a le răspunde, trebuie să cunoști umanul. La care eu adaug că trebuie să cunoști în mod consubstanțial condițiile senzoriale, cerebrale și spirituale în care se produce cunoașterea umană și să deții cunoașterea condițiilor istorice și sociale care își exercită presiunea asupra oricărei forme de cunoaștere. De aici și cele două volume centrale ale ciclului *La méthode: La connaissance de la connaissance* și *Les idées*.

De fapt, nu am încetat nici până în ziua de astăzi să fiu student, adică să învăț continuu și să revin iar și iar pe un șantier al regândirii. Stimulată, evident, de întorsăturile istorice, regândirea mi-a devenit obișnuință după *Arguments*, revistă interogativă, și după cartea mea *Autocritique*, apoi după CRESP (Cercle de recherche et de réflexion sociale et politique) [57], frecventat împreună cu Castoriadis și Lefort, apoi în Grupul celor Zece, animat de Jacques Robin, apoi în California, la Institutul Salk, apoi la Centrul Royaumont pentru o Știință a Omului și, nu în ultimul rând, continuu, prin redactarea celor șase volume ale ciclului *La méthode*, între 1977 și 2004. Folosesc Metoda ca să fac legături între cunoștințe și să le integrez și, bineînțeles, ca să cercetez condițiile istorice din ce în ce mai grave pe care le avem de îndurat.

Însă niciodată de-a lungul acestei aventuri a cunoașterii, care se confundă cu aventura vieții mele, nu am încetat să mă frământ în legătură cu problema greșelii și a iluziei.

Greșelile mele

Vreau să precizez dintru bun început că riscul greșelii și al iluziei este permanent în orice viață de om – fie la nivel personal, fie social, fie istoric –, în orice decizie și acțiune, ba chiar și în abținere, și că poate să conducă la dezastre.

Nu aș fi în stare să îmi contabilizez toate greșelile de apreciere sau de judecată; mă voi limita aici la două mari greșeli – una din adolescență, cealaltă din tinerețe –, care la vremea respectivă mi s-au părut mari adevăruri.

Prima este pacifismul pe care îl manifestam în adolescență. Influențat de pacifismul generațiilor care trăiseră absurditatea și oroarea războiului din 1914–1918, am fost, la vârsta de zece sau doisprezece ani, foarte marcat de trei filme: *Quatre de l'infanterie*, al germanului Georg Wilhelm Pabst, *À l'Ouest, rien de nouveau*, al americanului Lewis Milestone, și *Les croix de bois*, al francezului Raymond Bernard. [58]

Când Germania hitleristă a revendicat, apoi a anexat Austria, când a revendicat, pentru ca apoi să anexeze Sudeții Cehoslovaciei, când a revendicat Danzig [59], credeam și eu, la fel ca Simone Weil, că aceste populații erau germane și că își doreau unirea cu Reichul, așadar că nu te puteai opune dreptului popoarelor de a depinde doar de ele însele. Mă număram printre cei care considerau concesiile făcute la München ca mergând în această direcție. Mi se părea chiar că aceste concesii vor calma Germania, care s-ar fi întors astfel în concertul națiunilor. În sfârșit, până în 1939 am crezut că războiul poate fi evitat.

Viziunea mea pierdea din vedere fenomenul central: expansionismul la cote gigantice al unei națiuni care se dorea hegemonică, subjugată fiind de propria concepție rasistă, care ridica rasa ariană la rang de dominatoare și colonizatoare a Europei, mai ales a populațiilor slave. În asta rezida diferența radicală față de războiul din 1914, născut din conflicte între imperialisme rivale.

Greșeala mea se întemeia pe iluzia că astfel de concesii ar putea modera și umaniza nazismul, dându-i satisfacție, în timp ce ele, din contră, îl incitau să meargă tot mai departe. Uitam sau nu voiam să văd că era vorba despre ceva mai mult decât naționalismul german tradițional sau o simplă sete revanșardă: dezlănțuirea unei puteri puse în mișcare de o convingere a superiorității rasiale, care avea să o conducă din victorie în victorie, din masacru în masacru, până la dezastru.

În perioada dintre înfrângere și războiul cu URSS, am rămas la ideea mea că, mai târziu sau mai devreme, o Germanie stăpânitoare a Europei s-ar fi îndreptat spre o depășire a hitlerismului, ducând la o *pax germanica* similară cu *pax romana* (când, după o cucerire nemiloasă, cetățenia romană le fusese oferită tuturor locuitorilor din imperiu, în urma Edictului lui Caracalla).

Germania s-ar fi umanizat progresiv și nazismul s-ar fi dizolvat într-o revenire la cultura umanistă și pluralistă. Însă ar fi trebuit să mă gândesc că Hitler nu putea să nu atace URSS, în numele „spațiului vital" al Germaniei ariene.

Din acel moment, rezistența *in extremis* a Moscovei de la sfârșitul lui 1941, apoi imediat Pearl Harbor și aruncarea Statelor Unite într-un război devenit mondial mi-au determinat cea de a doua mare greșeală.

Deși toată cultura mea din adolescență fusese radical antistalinistă – îi citisem pe Boris Souvarine și pe Victor Serge, cunoscusem dezgustul pricinuit de procesele de la Moscova și alergia la fanatismul stalinist –, mi-am reconsiderat opiniile în legătură cu viciile Uniunii Sovietice, atribuindu-le moștenirii reprezentate de înapoierea țaristă și încercuirii capitaliste. Lămurit, credeam eu, de cartea lui Georges Friedmann *De la sainte Russie à l'URSS* [60], descopeream aspecte aparent pozitive în ceea ce privește educația, igiena, sănătatea, egalitatea popoarelor sovietice. Ideea că Uniunea Sovietică nu mai trebuia judecată în funcție de trecutul ei odios, ci de viitorul eliberator al umanității oprimate îmi ascundea tot ceea ce mă învățase cultura din adolescență. Și, pas cu pas, mi-am croit un drum de convertire la comunism. Singura mea șansă a fost că nu m-am închis în carapacea Partidului și că am devenit lider al unei mișcări de rezistență non-comunistă.

Speranțele mele într-un viitor strălucit s-au prăbușit progresiv după victorie, odată cu Războiul Rece și cu noua glaciațiune stalinistă. Îmi povestesc foarte în amănunt convertirea și apoi lepădarea de comunism în cartea mea *Autocritique*, cură salvatoare, travaliu al conștiinței care m-a făcut pentru totdeauna alergic la fanatisme, sectarisme, minciuni politice și argumente vicioase *ad hominem*.

Așadar, îmi regret și nu îmi regret greșelile, căci datorită lor am avut parte de experiența de a trăi într-un univers religios absolutist care, ca toate religiile, și-a avut sfinții săi, martirii și călăii. O lume care îi înnebunește, îi degradează și uneori îi distruge pe cei mai buni. Sejurul meu de șase ani în Stalinia m-a educat în ceea ce privește puterile iluziei, greșelii și minciunii la scară istorică.

De unde vine greșeala?

Încă de la naștere, adaptarea la lumea exterioară se face prin încercare și eroare și continuă așa toată viața.

Cunoașterea nu se poate construi fără riscul de a greși. Dar greșeala joacă un rol pozitiv atunci când este cunoscută, analizată și depășită. „Spiritul științific se întemeiază pe un ansamblu de erori rectificate", scria Bachelard.

Greșelile ne educă atunci când ne dăm seama de ele, dar nu ne învață care sunt sursele lor multiple și permanente, nu ne spun nimic despre rolul lor uriaș, adesea nefast.

Greșeala e în general subestimată, pentru că lipsește conștiința faptului că ea își are sursa în cunoașterea însăși, dar că reprezintă o amenințare pentru fiecare viață în parte și pentru viață în general.

Greșeala este inseparabilă de cunoașterea umană, căci orice formă de cunoaștere este o traducere, urmată de o reconstrucție. Or, orice traducere, la fel ca orice reconstrucție, presupune un risc de eroare. Și asta începând cu cunoașterea prin intermediul simțurilor, de pildă cunoașterea vizuală: fotonii ne stimulează retina, care îi traduce după un cod binar într-un mesaj transmis de către nervul optic, mesaj reconstruit la rândul său și transformat imediat de către creier într-o percepție.

Or, percepția poate fi insuficientă (miopie, prezbitism, surditate) sau perturbată de unghiul din care privim, de distragere, de rutină și mai ales de emoție. De exemplu, mărturiile în urma unui accident de mașină sunt adeseori foarte diferite, ba chiar opuse. Așa se face că martorii noștri cei mai buni, simțurile, pot să ne și înșele.

Ideile și teoriile sunt reconstrucții intelectuale care pot fi nu numai eronate, ci și iluzorii.

Memoria e și ea o altă sursă de eroare, căci e reconstrucția unei construcții care poartă amprenta cerebrală. Câte erori involuntare nu se strecoară în reminiscențe și amintiri!

Comunicarea este o sursă de eroare, așa cum a arătat Shannon. Între emițător și receptor, ceea ce este greșit auzit și greșit înțeles se poate transforma chiar în sursă de conflict.

Hotărârile greșite luate în condiții de incertitudine și risc pot antrena consecințe dintre cele mai rele.

Evident, minciuna este o sursă de eroare atunci când e crezută. Dar minciuna cea mai rea, care nu își poate găsi antidotul decât în spiritul autocritic, este ceea ce în engleză se numește *self deception*, când ne mințim pe noi înșine: atunci devenim deopotrivă amăgiți și amăgitori. Acest fenomen, foarte des întâlnit, ne ascunde adevăruri mai puțin flatante, rușinoase ori jenante.

În sfârșit, putem fi înșelați de informații atestate de mărturii pe care le credem fiabile. Așa s-a întâmplat cu zvonul fals, dar persistent pe care l-am evocat mai înainte, potrivit căruia debarcarea germană în Anglia din 1941 înregistrase un eșec. Se spunea că englezii împrăștiaseră benzină pe coastă și îi dăduseră foc la sosirea trupelor naziste, care se făcuseră scrum. La fel a fost și cu zvonul de la Orléans, unde până și unele profesoare au fost convinse că fete dispăreau în cabinele de probă ale magazinelor ținute de evrei.

La scară și mai largă, milioane de persoane au fost trase pe sfoară de propaganda URSS, care ascundea enormitatea sistemului său concentraționar și exalta un paradis sovietic imaginar. Milioane de persoane au crezut că revoluția culturală chineză e o etapă importantă a progresului comunist, când ea nu era decât o hecatombă nebună, care a lăsat în urmă milioane de victime.

Cum să te înarmezi împotriva informațiilor false pe care în zilele noastre le numim *fake news*? Experiența mi-a arătat că pericolul de a fi greșit informați este foarte mare atunci când nu dispunem nici de mai multe surse, nici de păreri diferite pe marginea aceluiași eveniment. Acestea sunt cele două pluralități care ne pot ajuta să ne formăm o părere și adesea – nu mereu – să evităm erorile.

În rest, specificul teoriilor științifice este să fie refutabile, iar specificul vitalității științifice este să accepte conflictul teoriilor și al ideilor. Altfel spus, știința nu elimină eroarea, ci îi recunoaște posibilitatea chiar în sânul ei. Nu există niciun refugiu al Adevărului absolut care să elimine complet eroarea, cu excepția Teologiei și a Credinței fanaticului.

De altfel, nu cred că trebuie să încetăm vreodată să ne informăm, să ne instruim și să ne verificăm periodic cunoștințele. Într-o lume în continuă transformare, este important să ne revizuim la fiecare zece ani viziunea asupra lumii. Este evident că problemele care constituiau o prioritate înainte de 1990 (război rece și lume polarizată) nu mai sunt aceleași după prăbușirea URSS (liberalizare economică și mondializare), nici după distrugerea celor două turnuri ale complexului World Trade Center (terorism islamic). Fiecare dintre aceste întorsături de situație pare să fi fost neașteptată: erau rari aceia care profețeau căderea URSS și nimeni nu anticipase că schimbarea avea să vină de la însuși secretarul general al Partidului. La fel, nimeni nu anticipase că două avioane sinucigașe aveau să lovească mortal simbolul puterii economice americane. Istoria umană este relativ inteligibilă *a posteriori*, dar întotdeauna imprevizibilă *a priori*.

Dificultatea de a circumscrie complexitățile este și ea o sursă de erori. Dificultate cu atât mai mare cu cât cunoștințele noastre sunt disjuncte și compartimentate în discipline închise, în vreme ce complexitatea unei crize precum cea a coronavirusului din 2020, de exemplu, ține de interacțiuni și retroacțiuni între procese biologice, psihologice, economice, sociale etc.

De unde și tendința de a reduce o criză multidimensională la una dintre componentele sale și de a lua o parte a adevărului drept adevăr integral, când, de fapt, orice proces de cunoaștere care confundă partea cu întregul este eronat.

Ecologia acțiunii

Orice decizie presupune un pariu atunci când mediul în care trebuie să se producă acțiunea decisă presupune la rândul său complexități, adică tot atâtea incertitudini.

Câte decizii politice, militare sau pur și simplu individuale ale căror succes sau victorie păreau asigurate nu s-au încheiat cu eșecuri, înfrângeri sau dezastre!

Câte acțiuni revoluționare nu au declanșat contrarevoluții care le-au înghițit!

Câte demersuri reacționare nu au declanșat revoluții care în cele din urmă le-au abolit!

De aici și conștiința necesară că orice acțiune trebuie condusă după o strategie modificabilă în funcție de sorți sau de noi informații. Ceea ce a făcut, în mod exemplar, tânărul general Bonaparte în timpul primei campanii din Italia, sau Napoleon la Austerlitz.

Bolile raționalității

Suntem foarte îndreptățiți să credem că acordul dintre rațiune – fondată pe deducție și inducție – și datele senzoriale referitoare la lumea exterioară constituie o cunoaștere pertinentă.

Totuși, o teorie rațională tinde să se transforme în dogmă atunci când ignoră datele noi care o infirmă și când respinge fără drept de apel argumentele adverse. Dogmatismul este o boală sclerozantă a rațiunii, care trebuie să rămână mereu deschisă la posibile argumente combative.

Rațiunea mai presupune și riscul raționalizării întemeiate pe premise false. De pildă, dacă sunt convins că vecinul meu mă spionează, îi interpretez întregul comportament ca pe un indiciu care îmi susține convingerea.

Orbirea paradigmatică

Așa cum am arătat în cel de al treilea volum din ciclul *La méthode*, raționalitatea ne este ghidată în mod inconștient de o paradigmă care controlează organizarea cunoașterii și impune disjuncția și reducția ca modalități de cunoaștere a ansamblurilor de fenomene complexe. Această stare de fapt ne creează o orbire în miezul modului de cunoaștere.

Disjuncție: deși fenomenele sunt legate între ele prin nenumărate acțiuni și retroacțiuni, compartimentarea cunoștințelor în discipline închise ne împiedică să

vedem aceste legături. Cunoașterea unei ființe vii nu poate fi separată de contextul ei, căci orice e viu depinde de mediul său, din care, pentru a trăi, trebuie să își extragă energie și informație.

În sens mai larg, trebuie știut că ocultarea complexităților, adică a relațiilor indisolubile dintre componente diferite, care se revendică din discipline compartimentate, conduce la eroare.

Reducție: cunoașterea unui tot este redusă la cunoașterea elementelor sale constitutive. Or, fiecare organizare de elemente diverse într-un tot produce calități care nu se regăsesc în respectivele elemente luate separat: emergențele. Astfel, organizarea complexă a ființei vii produce calități necunoscute moleculelor care o constituie: autoreproducere, autoreparare, alimentație, activitate cognitivă și altele asemenea.

Aceste calități nu sunt nici deductibile, nici inductibile pornind de la elementele considerate izolat. Logica organizării scapă logicii clasice.

Mai există și alte cauze ale orbirilor care trebuie cunoscute:

– caracterul inedit al unei probleme, uitarea unei experiențe similare din trecut sau un raționament elaborat prin analogie inadecvată;

– caracterul nedepistabil al problemei pornind de la ideile primite și luate drept evidente sau de la evoluția ei lentă ori supusă fluctuațiilor;

– eșecul în găsirea unei soluții, cauzat de limitele cunoașterii sau de mijloacele tehnologice, ori de o intervenție prea limitată sau tardivă;

– comportamentul în funcție de interese particulare care obnubilează interesul general.

Cunoașterea pertinentă

Oare pot desprinde câteva principii, de reținut ca repere?

Preliminarii: să știi să te miri și să îți pui întrebări în legătură cu ceea ce pare normal și evident. Altfel spus: să problematizezi. Științele, filozofia și gândirea în general au luat avânt în perioada Renașterii prin problematizare: Ce este lumea, ce este viața, ce este omul? Ce este Dumnezeu? Există? Din problematizare ia naștere îndoiala, veritabil detoxifiant al minții, care trebuie să știe și ea să se îndoiască de îndoială. Din îndoială ia naștere spiritul critic, care nu e critic pe de-a-ntregul până când nu este și autocritic.

Primul imperativ: să contextualizezi orice obiect al cunoașterii. Un fenomen, o acțiune nu pot fi concepute corect decât raportate la contextul lor. Un cuvânt polisemantic nu își îmbracă sensul precis decât în frază, iar fraza nu își îmbracă

sensul decât în text. Orice ființă vie își hrănește autonomia extrăgându-și energie și informație din propriul context ecologic și social, ca atare nu poate fi luată izolat.

Al doilea imperativ, mai larg: să recunoști complexitatea. Adică acele aspecte multidimensionale și uneori antagonice sau contradictorii ale indivizilor, evenimentelor, fenomenelor.

Al treilea imperativ, și mai larg: să știi să recunoști ceea ce este autonom sau original și să știi să îl legi de ceea ce este conectat sau combinat. Întregul parcurs al educației, începând cu școala primară, ar trebui să includă această pregătire pentru viață, care este un joc neîntrerupt între eroare și adevăr. [61]

Fiecare viață în parte este o aventură nesigură. Putem să ne înșelăm în alegerile pe care le facem: amicale, amoroase, profesionale, medicale, politice. Spectrul erorii ne pândește la fiecare pas.

Consecințele erorii de judecată sau decizie a liderului unei națiuni pot fi dezastruoase și ucigătoare pentru întreaga țară.

Așadar, cunoașterea este o artă dificilă, care poate fi sprijinită prin cunoașterea surselor greșelii și iluziei, dimpreună cu cercetarea de sine și autocritica.

Crez

Uneori mă simt copleșit de dragostea de viață. Ce frumusețe, ce armonie, ce profundă unitate, ce complementaritate și solidaritate între ființele vii! Ce forță creatoare pentru a inventa miriade de specii singulare, vegetale și animale! Alteori mă simt copleșit de cruzimea vieții, de nevoia de a ucide pentru a trăi, de energia sa distrugătoare, de conflictele ei, peste care întotdeauna triumfă moartea. Apoi reușesc să aduc laolaltă și să păstrez, să leg indisolubil cele două adevăruri contrare. Viața este dar și povară, viața este minunată și teribilă.

La fel stau lucrurile și cu universul, atât cât îl cunoaștem în acest moment. Înaintea ochilor noștri apare ca armonie perfectă, aparent eternă. Dar știința ne spune că înseamnă și expansiune, haos, explozii sau ciocniri de stele, aștri înghițiți de incredibile și nenumărate găuri negre și, în cele din urmă, distrugere și dezintegrare ireversibile. Viața, în acest univers, poate că este unică – pe o mică planetă a unui soare mărginaș –, în orice caz, marginală.

Evident, cred că aceleași antinomii sunt inseparabile în istoria umanității, la fel și în viețile individuale, la rândul lor istorii. Atâta bunătate, generozitate, devotament, atâta răutate, viclenie, egoism! Atâta inteligență, curaj, geniu creator, atâta prostie, orbire, iluzii și greșeli! Ce minunată și ce teribilă această forță a imaginației din spiritul uman, care creează capodopere ale poeziei, ale literaturii, ale artelor și care în același timp se aservește adorând și implorând zeii și miturile pe care le-a creat!

Acest aspect dublu și multiplu, această complexitate care se regăsește în tot ceea ce există – începând cu particula, care este și undă, până la sufletul omenesc, inseparabil de interacțiunea dintre miliardele de neuroni –, iată ce dăinuie în mintea mea. Este cea dintâi lecție a tuturor experiențelor mele.

La vârsta de treisprezece ani, am avut două revelații contradictorii care m-au marcat pentru totdeauna: îndoiala și credința. La lectura *Crimei lui Sylvestre Bonnard* de Anatole France, „scepticismul surâzător“ (atribuit pe atunci acestui autor) m-a cotropit ca Adevăr personal. În vreme ce la lectura romanului *Crimă și pedeapsă* al lui Dostoievski, am descoperit lupta și complementaritatea dintre credință și îndoială. La fel ca Pascal, chiar dacă obiectul credinței mele nu a fost niciodată Dumnezeu, ci fraternitatea umană.

Mai ales de la Dostoievski am primit mesajele despre compasiune și despre complexitatea umană. Compasiunea față de cei sărmani, înjosiți și jigniți nu m-a

părăsit niciodată. Iar astăzi, când atâtea ființe sunt umilite din pricina originii sau a culorii pielii, a devenit mai vie ca oricând. Profunzimea personajelor sale feminine (de pildă, Nastasia Filippovna în *Idiotul*, Grușenka în *Frații Karamazov*) sau masculine (Stavroghin în *Demonii*) m-a lămurit în privința complexității sufletului omenesc.

Și am devenit conștient de universalitatea acestei complexități grație lui Hegel, potrivit căruia, în esență, dacă pe omul care a comis o crimă îl tratez ca pe un criminal, elimin toate celelalte aspecte ale personalității, faptelor și vieții sale. Cred, de asemenea, în izbăvirea asasinului. Am cunoscut-o pe cea a întemnițatului de care mi-am legat viața.

După aceste prime lecturi, Montaigne mi-a adâncit scepticismul și m-a incitat la autoanaliză. Lui i-au urmat Voltaire și Rousseau, complementari în antagonismul lor, la fel ca Iluminismul și Romantismul, raționalitatea și misticismul (fără Dumnezeu), invizibilul și vizibilul. Grație acestor lecturi, am dobândit simțământul profund al însușirilor duble și multiple ale ființelor umane, ale istoriilor lor singulare, ale marii Istorii, care ne cuprinde pe toți.

Fiecare poartă în sine dublul imperativ complementar al lui Eu și Noi, al individualismului și spiritului comunitar, al egoismului și altruismului.

Cu trecerea anilor, conștiința acestui dublu imperativ mi s-a înrădăcinat adânc în ființă. Ea m-a împins întotdeauna să întrețin și să întăresc în mine capacitatea de a iubi și uimirea, concomitent cu rezistența încăpățânată în fața cruzimii din lume.

Voi spune în cele din urmă că această conștiință a complexității umane duce la bunăvoință. Iar bunăvoința e cea care îți îngăduie să îl vezi pe celălalt nu numai cu defectele și lipsurile lui, ci și cu calitățile, manifestate deopotrivă în intențiile și în acțiunile sale.

Dacă sunt bun? Ce știu e că sunt binevoitor, că nu sunt rău, că nu sunt ranchiunos. Nici agresiv.

Îmi place polemica în schimbul de idei, însă detest atacurile *ad hominem*. Știu foarte bine ce înseamnă voluptatea răzbunării, căci am citit *Contele de Monte-Cristo* și am văzut atâtea westernuri. Dar niciodată în viață nu am căutat să mă răzbun.

Sigur, caracterul meu afabil și lipsa oricărei dorințe de putere sunt condiții favorabile bunăvoinței.

Totuși, am simțit foarte profund, încă din copilărie, nevoia de recunoaștere și mi-ar plăcea ca opera mea să fie cunoscută pentru aporturile și calitățile ei. Cum

la început a fost considerată deviantă (ceea ce e încă valabil, din cauza concepției mele asupra cunoașterii), a trebuit să îndur faptul de a fi fost prost înțeles, disprețul și ironia.

Scriitorii, filozofii, universitarii suferă de un exagerat complex al recunoașterii. Fiecare dintre ei și-ar dori să fie recunoscut dacă nu ca geniu, atunci măcar drept cel mai bun dintre egalii săi. Fiecare carte este ca un copil iubit, din partea căruia ne așteptăm la un destin glorios care se va revărsa asupra autorului.

De aici și orgoliile, vanitățile, disprețul, răutățile, uneori calomniile îndreptate împotriva celor pe care îi percepem drept rivali sau, mai rău, chiar dușmani. Atunci când, în numele complexității, am integrat în scrierile mele cunoștințe extrase din științele fizice sau biologice, am stârnit reacția proprietarului, care și-a scos pușca și a îndreptat-o spre cel venit să îl jefuiască.

Mai vreau să adaug că tot ceea ce am făcut bine în viață a fost la început rău înțeles și greșit judecat. Și totuși, eu nici nu am vrut, nici nu am căutat să fiu atipic sau rebel. Dar autonomia rațiunii ne conduce fără voia noastră la deviață. Trebuie să acceptăm discreditarea și faptul de a nu fi înțeleși.

În concluzie, e bine să fii bun, te simți bine când ești de partea binelui, simțul complexității îți îngăduie să percepi aspectele diferite și contradictorii ale ființelor, conjuncturilor, evenimentelor, iar această percepție favorizează bunăvoința. Lecția mea de pe urmă, rodul tuturor experiențelor mele împreunate, rezidă în acest cerc virtuos al împreună-lucrării dintre rațiunea deschisă și bunăvoința iubitoare.

Mementouri

A trăi în incertitudine

Să trăiești înseamnă să navighezi pe un ocean de incertitudini, întremându-te când și când pe câte o insulă de certitudini.

Așteaptă-te la neașteptat.

Istoria umană este relativ inteligibilă *a posteriori*, dar întotdeauna imprevizibilă *a priori*.

Nicio cucerire istorică nu este ireversibilă.

Omenescul nu este nici bun, nici rău, ci complex și versatil.

Când imediatul devorează, rațiunea intră în derivă.

Eliminarea totală a riscului conduce la eliminarea totală a vieții.

Principiul precauției nu are sens decât asociat unui principiu al riscului, indispensabil acțiunii și inovației.

Drumul către viitor trece prin întoarcerea la origini.

Speranța este așteptarea nesperatului.

Igienă mentală

Cei cărora ura le e străină nu își pierd niciodată mințile.

Contrazici argumentând, nu denunțând.

Decât doctrina care are un răspuns pentru toate, mai bine complexitatea care pune totul sub semnul întrebării.

Ca să îmbătrânești frumos, trebuie să păstrezi vii în tine curiozitățile copilăriei, aspirațiile adolescenței, responsabilitățile maturității și, în procesul de îmbătrânire, să încerci să extragi experiența epocilor trecute.

Niciodată nu voi înceta să sesizez ceea ce este crud, implacabil și necruțător la umanitate, nici ceea ce e teribil în viață, dar nu voi înceta să sesizez nici ceea ce este nobil, generos și bun la umanitate, ori ce are viața mai încântător și demn de minunare.

Adeseori avem de-a face cu această contradicție etică: a respecta fiecare ființă umană și a nu-i jigni ceea ce are mai sfânt, pe de o parte, și, pe de alta, a ne exersa spiritul critic, el însuși animat de ireverența față de credințele impuse ca fiind sacre.

Autocritica este o formă de igienă psihică esențială.

Ce contează nu e să fii realist în sens trivial (să te adaptezi la imediat), nici nerealist în același sens trivial (să te sustragi constrângerilor realității), ci să fii realist în sens complex: să înțelegi incertitudinea realului, să știi că există posibilități încă invizibile.

Arta de a-i atribui celuilalt cuvinte pe care nu le-a rostit, gânduri pe care nu le-a avut, arta de a-i degrada persoana în cel mai meschin mod cu putință – această artă a atins cele mai glorioase vârfuri.

Eu critic idei, dar niciodată nu atac persoane. Altfel, ar însemna să mă înjosesc pe mine însumi înainte să le înjosesc pe ele.

Franța e în același timp unitară și multiculturală. De-a lungul istoriei sale a reunit populații foarte diverse, bretoni, alsacieni etc., apoi descendenți ai imigranților. Unitatea ei îmbrățișează multiculturalitatea. Aceste două noțiuni, pe care mințile mărginite le opun, în realitate se completează.

A conviețui cu criza

Ar trebui să căutăm un vaccin împotriva furiei proprii oamenilor, căci suntem în plină epidemie.

Criza de Covid este, într-un anumit sens, o criză a concepției modernității fondate pe ideea că destinul omului era să stăpânească natura și să devină stăpânul lumii.

Covidul ne amintește că trăim o Aventură, o Aventură în necunoscut, o Aventură nemaicunoscută a speciei umane.

Mister

Adevărata Realitate se ascunde în spatele realităților fiecăruia dintre noi.

Spiritul omenesc adastă dinaintea porților ferecate ale Misterului.

Mulțumiri

Scrierea acestei cărți mi-a fost sugerată de Sabah Abouessalam, parteneră de viață și muză, și de către Dorothée Cunéo, deopotrivă editoare și însoțitoare a cărții *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului*. Amândouă m-au ajutat în redactarea acestor *Lecții* discutând pe marginea textului, recitindu-l și corectându-l.

Note

1 Éditions du Seuil, Paris, 1989. (*N. a.*)
2 *Marranos* erau numiți evreii din Spania și Portugalia care fuseseră convertiți la creștinism, dar continuau să practice iudaismul în secret. Strămoșii paterni ai lui Montaigne făceau parte din acest grup. (*N. red.*)
3 Perioada Renașterii spaniole din secolul al XVI-lea și a Barocului din secolul al XVII-lea, cu reprezentanți precum Miguel de Cervantes, Lope de Vega sau Pedro Calderón de la Barca. (*N. trad.*)
4 Mișcare ideologică, politică și literară din secolul al XIX-lea care a contribuit la conturarea unei conștiințe naționale a poporului italian, culminând cu instaurarea Regatului Italiei în 1861. (*N. trad.*)
5 Împreună cu Anne-Brigitte Kern, la Éditions du Seuil, Paris. (*N. a.*)
6 Manuscrisul original a fost redactat înainte ca Edgar Morin să împlinească o sută de ani, pe 8 iulie 2021. (*N. trad.*)
7 *The Mule*, film din 2018 în regia lui Clint Eastwood, care joacă rolul titular. (*N. trad.*)
8 Juillard, Paris, 1959; Éditions du Seuil, Paris, 1991 și 1994. (*N. a.*)
9 Festivitatea care a marcat centenarul lui Edgar Morin s-a desfășurat la 2 iulie 2021 sub înaltul patronaj al președintelui Emmanuel Macron, organizată de UNESCO. (*N. trad.*)
10 Éditions du Seuil, Paris, 1969. (*N. a.*)
11 Éditions de la Cité Universelle, Paris, 1946. (*N. a.*)
12 Corréa, Paris, 1951; Éditions du Seuil, Paris, 1976 (ediție revizuită și adăugită). (*N. a.*)
13 Ciclu de șase lucrări de teorie a cunoașterii, care constituie opera principală a lui Edgar Morin și prin care autorul pune bazele sistemului său de gândire. Dintre cele șase, în limba română s-a tradus volumul *La Nature de la Nature* (*Metoda. Natura Naturii*, volumul I, traducere de Iulian Popescu, Apollonia, Iași, 2015). (*N. trad.*)
14 Centre National de la Recherche Scientifique, organizația națională pentru cercetare științifică a Franței, cea mai mare din Europa. (*N. trad.*)
15 Medic, etolog, neurolog și psihiatru francez de origine evreiască. În 1943, la vârsta de șase ani, a fost dus împreună cu adulții într-un lagăr nazist din Bordeaux, însă a reușit să se sustragă de la detenție mai întâi ascunzându-se în toalete, apoi schimbându-și identitatea. Ambii părinți i-au fost uciși în război și susține că propria supraviețuire l-a condus ulterior spre cariera din psihiatrie. Este cunoscut în Franța pentru dezvoltarea conceptului de reziliență. (*N. trad.*)
16 Apărarea capitalei sovietice împotriva forțelor Germaniei naziste și contraofensiva armatei sovietice care i-a urmat (octombrie 1941 – ianuarie 1942), petrecute pe frontul de est al celui de Al Doilea Război Mondial. (*N. trad.*)
17 Ieșirea Franței de sub ocupația germană spre finalul celui de Al Doilea Război Mondial, ca urmare a insurecției organizate de Rezistența franceză, având ca rezultat restaurarea Republicii Franceze și dizolvarea Regimului de la Vichy. (*N. trad.*)
18 Aluzie la poemul lui Stéphane Mallarmé, „Un coup de dés jamais n'abolira le hasard", scris în 1897 și publicat în volumul eponim din 1914. (*N. trad.*)
19 Fundația Națională a Deportaților și Deținuților din Rezistență Patrioți. (*N. trad.*)
20 Forces Françaises de l'Intérieur (Forțele Franceze din Interior), structură care începând cu 1 februarie 1944 a reunit toate grupările militare ale Rezistenței franceze constituite în Franța ocupată în Al Doilea Război Mondial. (*N. trad.*)
21 *La métamorphose de Plozévet*, Fayard, Paris, 1967. (*N. a.*)
22 Éditions du Seuil, Paris, 1973. (*N. a.*) *Vezi și* ediția în limba română: *Paradigma pierdută: natura umană*, traducere de Iulian Popescu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1999. (*N. trad.*)

23 „E o poveste spusă de-un nătâng,/ Din vorbe-alcătuită și din zbucium/ Și ne-nsemnând nimic!“, în *Macbeth*, traducere de Ion Vinea, în William Shakespeare, *Opere complete*, vol. VII, ediție îngrijită și comentată de Leon D. Levițchi, note de Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești, Univers, București, 1988, p. 323. (*N. trad.*)
24 Partido Obrero de Unificación Marxista (Partidul Muncitoresc al Unității Marxiste). (*N. trad.*)
25 Pentru interpretarea pe care autorul o dă crizei declanșate de pandemia de Covid-19, *vezi* Edgar Morin (în colaborare cu Sabah Abouessalam), *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului*, traducere de Anca-Maria Pănoiu, Curtea Veche Publishing, București, 2021. (*N. trad.*)
26 Karl Marx, „Revoluția de la 1848 și proletariatul“, discurs din 14 aprilie 1856. (*N. trad.*)
27 Piesă de teatru muzicală din 1928 semnată de Bertolt Brecht, cu muzică de Kurt Weill. (*N. trad.*)
28 Vezi *Journal de Californie*, Éditions du Seuil, Paris, 1970. (*N. a.*)
29 Éditions du Seuil, Paris, 1997. (*N. a.*)
30 *Les souvenirs viennent à ma rencontre*, Fayard, Paris, 2019. (*N. a.*)

31 Sentimentul poate fi înțeles prin lectura poeziilor mele din *Poésies du métropolitain*, volum care cuprinde poezii scrise la vârsta de douăzeci și opt de ani, publicat în 2018 la Descartes & Cie. (*N. a.*)
32 Le Mouvement National des Prisonniers de Guerre et Déportés (Mișcarea Națională a Prizonierilor de Război și a Deportaților), mișcare a Rezistenței franceze din perioada ocupării Franței de către naziști (1940–1944). (*N. trad.*)
33 Éditions du Cerf, Paris, 2000. (*N. a.*) Pe aceeași temă, în limba română, *vezi* Axel Honneth, Nancy Fraser, *Despre redistribuire și recunoaștere*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, introducere de Codrin Tăut, TACT, Cluj-Napoca, 2012. (*N. trad.*)
34 Immanuel Kant, *Logica generală*, traducere, studiu introductiv, note și index de Alexandru Surdu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985. (*N. trad.*)
35 Giovanni Florio (1552–1625), scriitor, traducător, lingvist și poet la curtea lui Iacob I. A fost primul care a tradus *Eseurile* lui Montaigne în engleză și pasaje din *Decameronul* lui Boccaccio. Există teorii potrivit cărora operele lui Shakespeare așa cum le cunoaștem astăzi sunt rodul intervenției sale stilistice și lingvistice, în calitate de editor. (*N. trad.*)
36 *Paradigma pierdută*, una dintre lucrările de referință ale autorului, vezi *supra*, p. 39, nota 1. (*N. trad.*)
37 Front de Libération Nationale, partid politic naționalist din Algeria. (*N. trad.*)
38 Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. (*N. trad.*)
39 Eram dezgustat de reprimarea, în plin război, a anarhiștilor și a adepților POUM de către Republica Spaniolă, ceea ce a dus la primul meu act militant pe lângă libertara organizație „Solidaridad Internacional Antifascista“ (Solidaritatea Internațională Antifascistă). (*N. a.*)
40 Primele luni din Al Doilea Război Mondial, între 3 septembrie 1939 și 10 mai 1940, timp în care s-au înregistrat foarte puține operațiuni militare pe frontul de vest. Expresia își are originea într-o confuzie făcută de corespondentul de război Roland Dorgelès, care ar fi înțeles greșit sintagma *phoney war* (engl., „război fals“), preluând-o drept *funny war* (engl., „război ciudat“) și traducând-o în franceză prin *drôle de guerre*. (*N. trad.*)
41 Referire la defăimările îndreptate de către apărătorii francezi ai stalinismului împotriva lui Viktor Kravcenko, după traducerea în franceză a cărții sale *Am ales libertatea*, prima lucrare de după cel de Al Doilea Război Mondial care denunța sistemul concentraționar din URSS, și la procesul intentat de acesta revistei *Les lettres françaises*. (*N. trad.*)
42 Procesul înscenat lui László Rajk, politician comunist maghiar și ministru de Interne și de Externe al Ungariei, de către dictatorul postbelic Mátyás Rákosi, în baza unor acuzații false de spionaj și colaboraționism, după modelul stalinist. (*N. trad.*)
43 Apărută în limba franceză la Éditions du Seuil între 1972 și 1982. (*N. a.*) *Vezi și* ediția în limba română, în traducerea semnată de Mircea Ivănescu și Ion Dur, Humanitas, București, 2014 (ediția a III-a). (*N. trad.*)

44 Fayard, Paris. (*N. a.*)
45 Organisation Armée Secrète (Organizația Armată Secretă), organizație franceză paramilitară și disidentă, de extremă dreaptă, din timpul războiului din Algeria. (*N. trad.*)
46 „Les Trente Glorieuses“ (în orig.). În Franța, denumire consacrată a celor treizeci de ani de după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial (1945–1975), caracterizați printr-o creștere economică fără precedent ca urmare a politicilor etatiste introduse de Charles de Gaulle în 1944, care au determinat atât o îmbunătățire substanțială a standardelor de viață franceze, afectate de cele două războaie mondiale, cât și o dezvoltare a sistemului de asistență socială. (*N. trad.*)

47 Pe 22 iunie 1963, un concert organizat în Place de la Nation, Paris, la care au participat peste o sută cincizeci de mii de tineri, a degenerat într-o înfruntare violentă cu forțele de ordine și în acte de vandalism. (*N. red.*)
48 *Vezi* Edgar Morin, Sami Naïr, *Une politique de la civilisation*, Arléa, Paris, 1997. (*N. a.*)
49 *Une jeunesse française*, Fayard, Paris, 1994. (*N. a.*)
50 *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului*, *ed. cit.* (*N. a.*)
51 *La tête bien faite*, Éditions du Seuil, Paris, 1999; *Relier les connaissances*, Éditions du Seuil, Paris, 1999; *Les sept savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, Éditions du Seuil, Paris, 2000; *Enseigner à vivre*, Actes Sud, Arles, 2014. (*N. a.*)
52 Fayard, Paris, 2011. (*N. a.*)
53 Denoël, Paris, 2020. (*N. a.*) Pentru ediția românească, *vezi* p. 45, nota 1. (*N. trad.*)
54 Acronim pentru „Google, Apple, Facebook, Amazon“. (*N. trad.*)
55 Michel de Montaigne, *Eseuri*, traducere de Anca Bursan, studiu introductiv și note de Dan Bădărău, vol. II, Editura Științifică, București, 1971, p. 540. (*N. trad.*)

56 Michel de Montaigne, *Eseuri. Cartea întâi*, traducere, cronologie și note de Vlad Russo, prefață de Michel Onfray, Humanitas, București, 2020, p. 226. (*N. trad.*)
57 Cercul de Cercetare și de Reflecție Socială și Politică. (*N. trad.*)
58 *Westfront 1918: Vier von der Infanterie* (1930), bazat pe romanul *Vier von der Infanterie* de Ernst Johanssen; *All Quiet on the Western Front* (1930), ecranizare după romanul *Im Westen nichts Neues* (tradus în română, *Pe frontul de vest nimic nou*) de Erich Maria Remarque; ecranizare din 1932 după romanul omonim (tradus în română *Crucile de lemn*) de Roland Dorgelès. (*N. trad.*)
59 Actualmente Gdańsk, în Polonia. Orașul a făcut parte din Germania nazistă între 1939 și 1945, după ce în perioada interbelică se numise Orașul Liber Danzig, fiind un oraș-stat semi-independent, instituit la 10 ianuarie 1920 în conformitate cu Tratatul de la Versailles din 1919. (*N. trad.*)
60 Gallimard, Paris, 1938. (*N. a.*)
61 Vezi *Pour entrer dans le XXIe siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 2004. (*N. a.*)